

Marthus, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris.

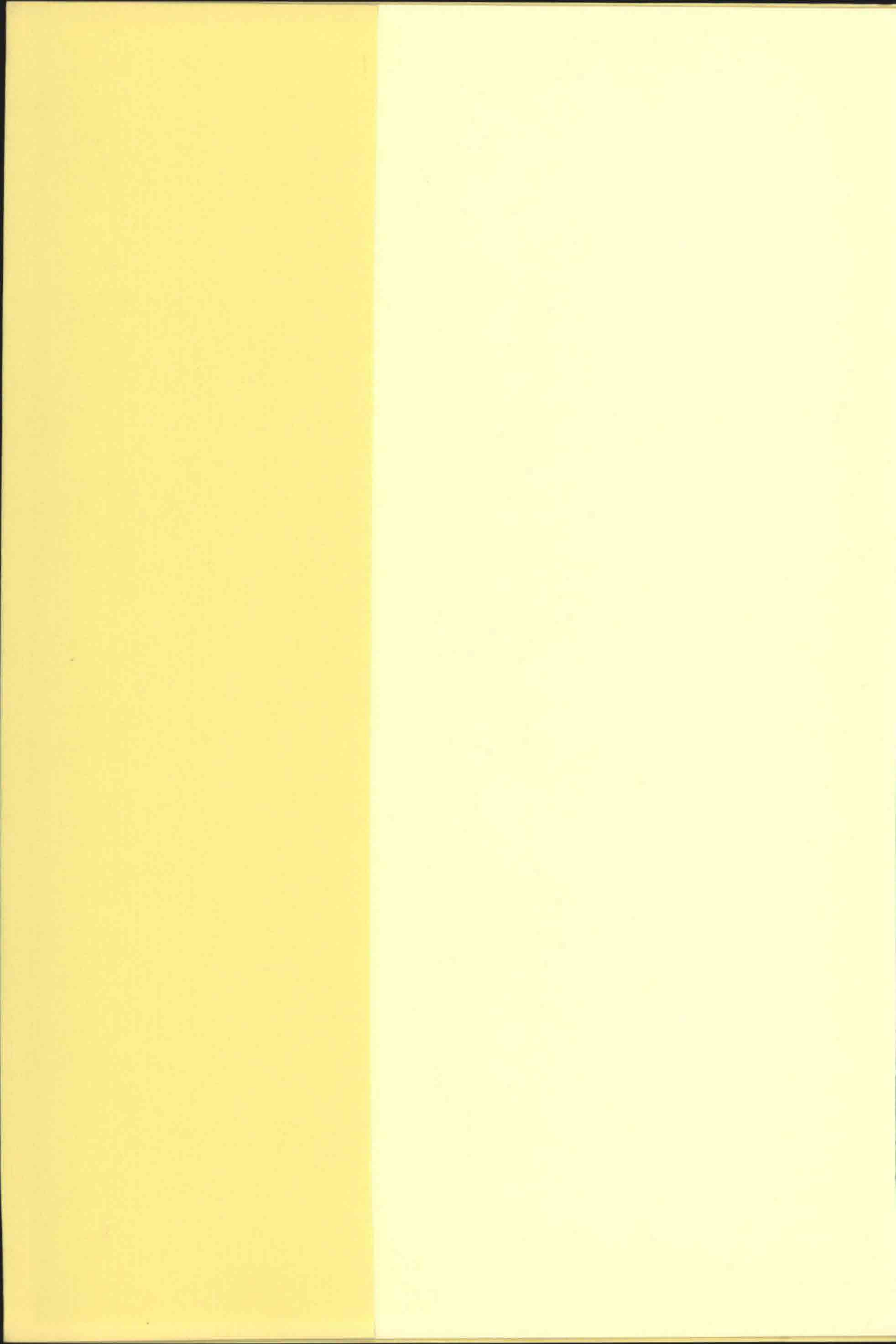
VER
Puerilis conpar

Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB

NR. 14 1984

FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLEKULE

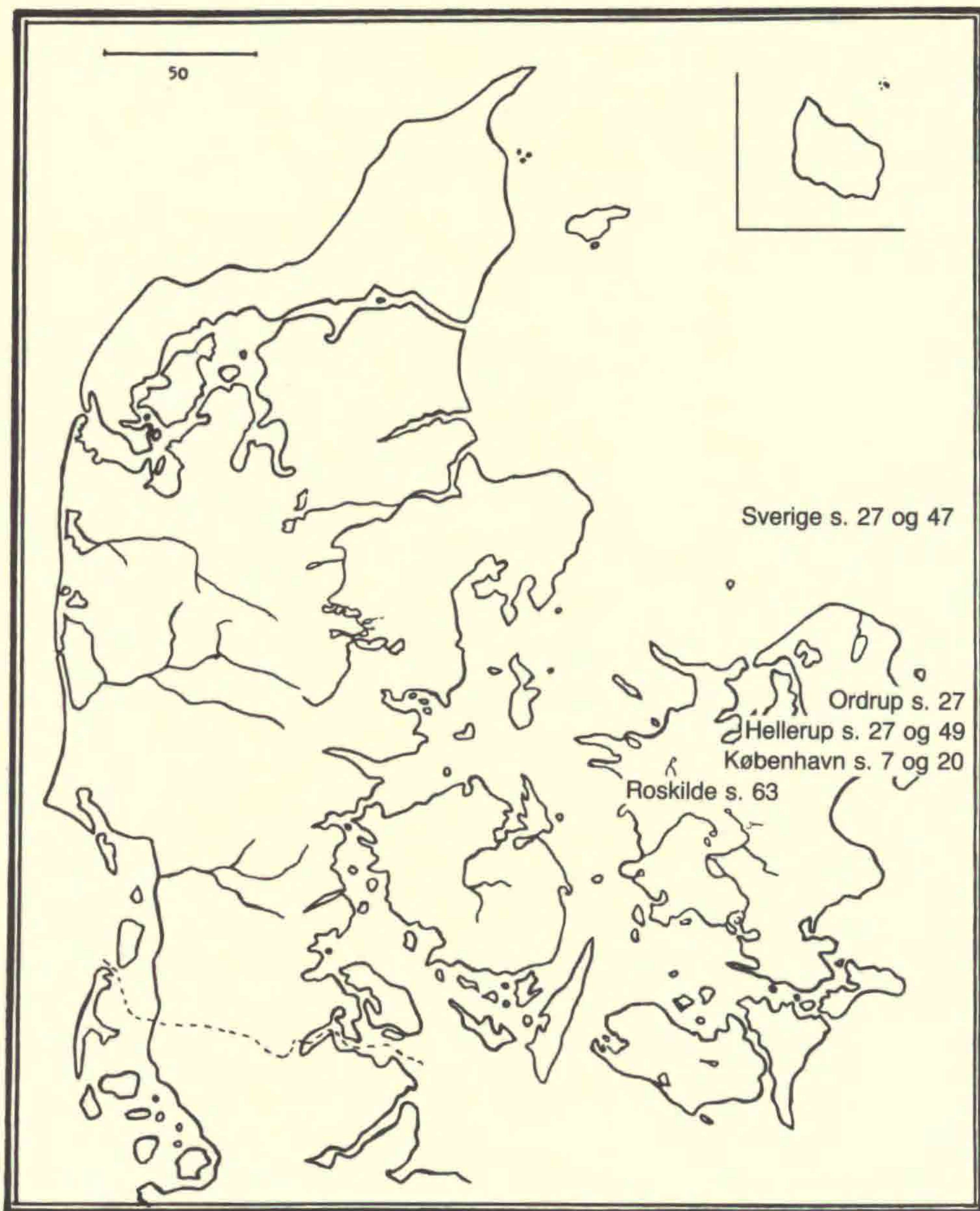
Marthus, Aprilis, Maius, sunt tempora seris.

VER
Putrida seris

Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis.

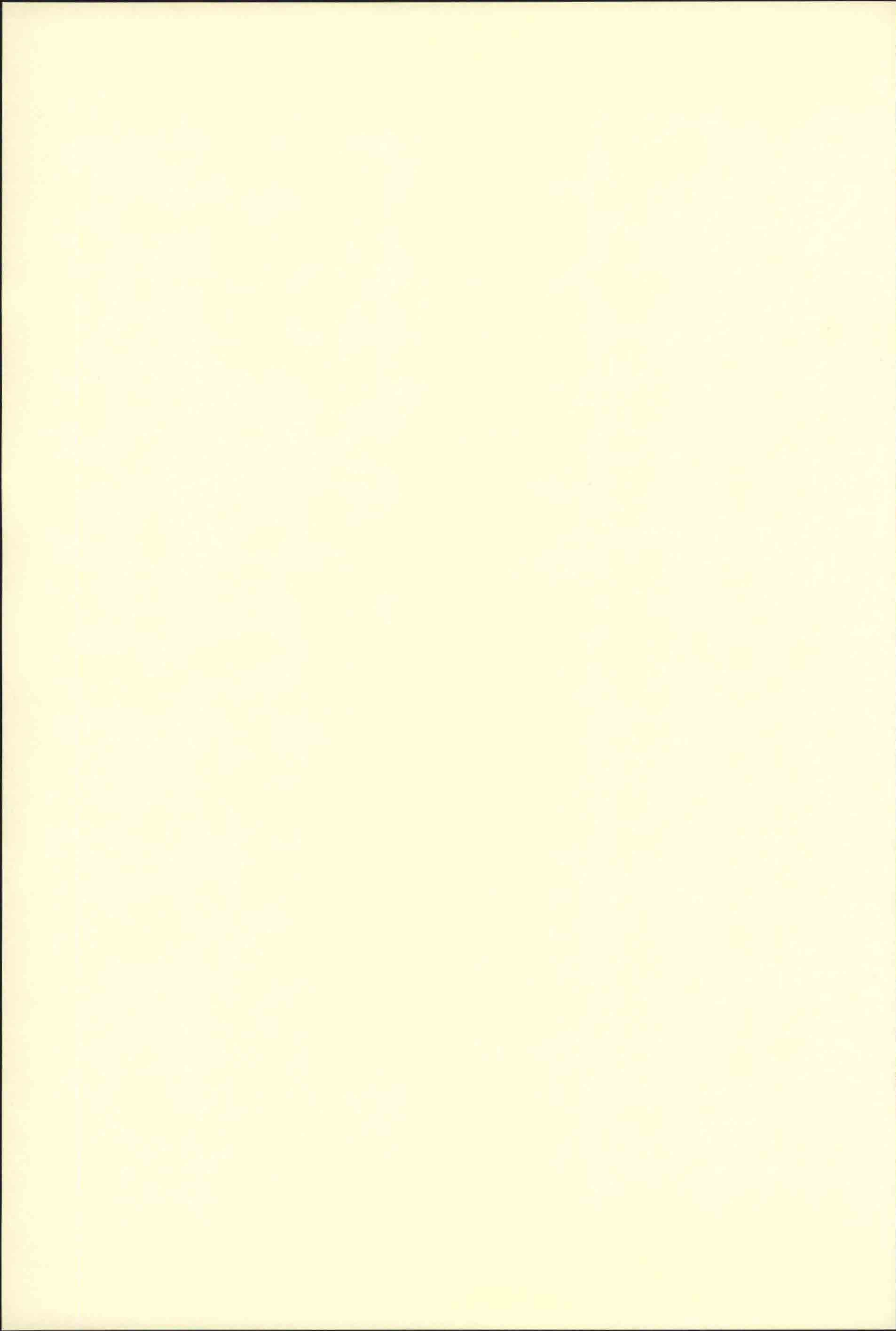
FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 14 1984

INDHOLDSOVERSIGT

Aage Andersen: Københavns torvehandel gennem tiderne	7
Hans Mathiesen: Praktisk havebrugsundervisning ..	20
Asger Ørum-Larsen: G.N. Brandt	27
Asger Ørum-Larsen: Løvengen og den engelske landskabspark	47
Johan Lange: Sankt Lukas Stiftelsens have	49
Små meddelelser	55
Boganmeldelse	58
Ekskursionsberetninger	63

Københavns torvehandel gennem tiderne

Af Aage Andersen

Torvehandel har sikkert fundet sted ligeså længe der har eksisteret bysamfund og har antagelig udviklet sig fra tilfældig småhandel, der efterhånden har fået et omfang, så de involverede parter har fundet det hensigtsmæssigt at mødes et bestemt sted til faste tider. Ved den egentlige torvehandel omsattes egne eller i det mindste indenlandske produkter, medens der til de store sæsonmarkeder, som afholdtes, hvor mange mennesker lejlighedsvis mødtes, kom udenlandske købmænd og falbød deres varer.

Fødevarer har sikkert udgjort en betydelig del af torvevarerne, men frugt og grønsager har næppe været de dominerende produkter, for middelalderens mennesker var ikke just vegetarer, og desuden var vegetabilier en mangelvare. Kød var der derimod rigeligt af, for overdrevet gav græsning til kvæget, og de vidtstrakte skovarealer gav føde til oldensvin, medens kornudbyttet var ringe på de små og dårligt dyrkede marker. Kunstgødning var ukendt og mængden af naturgødning stærkt begrænset, hvorfor det kun strakte til et begrænset område nær gården, hvor det beskedne forbrug af frugt og grønt dyrkedes. Også mange byfamilier var mere eller mindre selvforsynende, for selv købstæderne var i middelalderen ret landlige efter vore begreber. Ganske vist lå husene langs hovedgaden tæt sammen, men bagud strakte sig meget lange, smalle grunde, der gav mulighed for dyrkning af frugt og grønsager til eget brug. Selv i den indeklemte by København hørte der til de fleste gårde og huse såkaldte kålgårde, og de jordløse fandt ofte ubebyggede småarealer, som de dyrkede – ja endog voldene blev udnyttet som nyttehaver.

Middelalderens havebrug

Havebrug i egentlig forstand blev først indført af munkene i 1100 årene. Den mest navnkundige er abbed Vilhelm (ca. 1127-1203), der i 1165 kom til det lille, fattige kloster på Eskildsø i Roskilde fjord, hvor han introducerede grønsagsdyrkning, men det blev han ikke populær af. Munkene klagede over, at »han giver os uspiselige fødemidler, idet han i steden for mad bespiser os med blade af træer og med markurter«. I de brede befolkningslag har begejstringen næppe været større, og udvalget af dyrkede plantearter har ikke været stort. Betegnelserne »kålgård« og »abildgård«

for haver viser, at kål og æbler var de vigtigste haveplanter og af så stor betydning, at det skønnedes påkrævet at medtage kålgårdene i lovgivningen. I Valdemar Sejrs »Jyske Lov« fra 1241 står, at »bryder nogen mand ind i en anden mands abildgård og stjæler æbler eller kål, bliver han derved tyv«. Æbler var middelalderens vigtigste dyrkede frugt, og der fandtes allerede flere sorter, som betegnedes sødæbler i modsætning til de vildtvoksende skovæbler. Grønkål var uden tvivl den vigtigste grønsag, der om vinteren sikrede det nødvendige vitamintilskud og samtidig gjorde sulekarrets salte og ofte harske flæsk spiseligt. Foruden grønkål dyrkedes også hovedkål, blå kål (det er uvist, hvad betegnelsen dækker over),*) turnips, gulerødder og flere slags løg og krydderurter. Så vidt vides dyrkedes hverken hindbær, solbær, ribs eller brombær i haverne, men de er uden tvivl blevet plukket i skovene af landbefolkningen og må derfor have været et oplagt torveprodukt. Turnips er også en gammel kulturplante, der omtales af Henrik Harpestreng som lægemiddel, men at den også har været en værdsat grønsag fremgår af, at biskop Hans Brask i Linköping spiste »røget fårekød med roer« til aften tredie juledag, og et par dage senere roer til flæskesteg og røget medister.

Københavns ældste torve

Det ældste torv i København er Gammeltorv, der allerede før Absalons tid (1128-1201) var en stor markedsplads udenfor den daværende landsby, Københavns forgænger, ved vejen fra landsbyen ned til havnen ved Nikolaj Plads. Torvet nævnes i 1374 under navnet »Forum« og i 1446 omtales det som »det gamle marked« og fra 1470erne benyttes navnet Gammeltorv i modsætning til det nyere Amagertorv, der omtales første gang i 1472, men antagelig har fungeret som torv tidligere. Gammeltorv må allerede dengang have været en meget central plads i byen, for det første rådshus opførtes her. Torvet var væsentlig større end i dag og strakte sig helt over til Skoubogade, hvor rådhuset byggedes.

Torvet har antagelig været et blandet marked, og når der i jordebogen i 1380 omtales en Lucie Kålkone, kan det med lidt god vilje tydes derhen, at hun har drevet torvehandel med grønsager, men et egentligt specialiseret grønttorv kom først langt senere.

Gadenavne kan også give oplysninger om tidligere torvehandel. Den østlige del af strøget nærmest Kongens Nytorv, Østergade, hed i middelalderen Østertorv, hvilket kan tyde på torvehandel. For enden af Østergade, d.v.s. i den vestlige side af det nuværende Kongens Nytorv, stod Østerport, og udenfor porten på det nuværende Kongens Nytorvs plads var der et betydeligt marked. I en lille vig, Krabbeløkke, nær det nuvæ-

*) Sikkert en »rød« grønkål, se Ordb. over Danm. Plantenavne I 214 (red.)

rende Nyhavn lagde hallandske skibe ind for at sælge deres landbrugsvarer. I 1647 påbegyndtes udretningen af Københavns vold fra Nørreport til det nuværende kastellet og torvepladsen kom derved til at ligge indenfor voldene. Resterne af den gamle, delvis sløjfede Østervold blev liggende i mange år, og inspireret af det kuperede terræn og de hallandske handlende fik pladsen i folkemunde navnet »Hallandsåsen«. Pladsens tilstand mishagede den enevældige konge, Christian den femte, der endelig omkring 1670 tog fat på at bringe orden i rodet og anlagde »Kongens Nye Torv« med fornem bebyggelse, hvoraf Gyldenløves Palæ (det nuværende Charlottenborg) og Niels Juels Palæ (den nuværende franske ambassade) endnu eksisterer. Trods den fornemme bebyggelse fortsatte torvehandelen ikke blot med frugt og grønsager, men også med grovvarer som hør, brænde og fjerkræ.

I middelalderen var der som ovenfor nævnt et betydeligt marked på Nikolaj Plads ved Nikolaj kirke, der iøvrigt var kirke for fremmede handelsmænd. Dengang gik vandet helt ind til Nikolaj Plads, der nærmest var en havneplads og derfor et naturligt salgssted for de fremmede handelsfolk. Hvor mange mennesker kommer sammen, kan der let opstå stridigheder, og derfor var der til at opretholde ro og orden ansat en kongelig foged, som boede lige i nærheden i det endnu eksisterende, middelalderlige hus »Østergård«, (nuværende Vingårdsstræde nr. 6), men facaden er ændret. Bygningen er en af de ældste verdslige bygninger i København og antages opført ca. 1416 under Erik af Pommeren. Huset blev senere kendt under navnet Kong Hans' Vingård.

Amagertorv har siden middelalderen, under forskellige navne, været anvendt som torveplads, hvor Amagerne solgte deres produkter. Oprindeligt var torvet en del af Tyskemannegade, der også omfattede Vimmelskiftet, men fra 1392 var det lagt sammen med det ovennævnte Østertorv, indtil det fik det selvstændige navn Amagertorv, som er anvendt første gang i 1472. Amagertorv lå centralt ved færdselsåren fra landsbyen ved Gammeltorv til markedspladsen ved Nikolaj Plads og foruden som torveplads anvendtes pladsen til turneringer og andre ridderlige idrætter. Da Kristian den anden indkaldte hollandske jordbrugere fik de i 1521 eneret på at handle på Amagertorv, medens de oprindelige Amagere blev henvist til Vimmelskiftet. Amagertorv er således det første egentlige grønttorv, for de tidligere torve havde været blandede markedspladser, og selv om hollænderne også solgte mejeriprodukter (og antagelig også andre landbrugsprodukter) var grønsagerne de vigtigste varer. Torvedagene var i begyndelsen onsdag og lørdag, men efterhånden handledes alle dage – endog søndage – til stor fortrydelse for gejstligheden. Medens hollænderne havde fast torveplads har andre handlende tilsyneladende slået sig ned på tilfældige pladser, for i 1587 forbyder byens kæmner Knudtt Hannsenn de

Højbrostræde før bybranden 1795. Husene i venstre side blev efter branden nedrevet og Højbro Plads blev skabt. Stik efter maleri af H. C. Ley. Illustreret Tidende 1873, bind 14 side 445.

handlende som »sidde eller stå på gaderne med løg, rødder, æbler, pærer, nødder og andet sligt« at handle andre steder end på det nye fisketorv, hvor de kunne leje boder. Der måtte kun handles om formiddagen og i 1615 blev det endog forbudt bønderne at opholde sig i byen efter kl. 12, hvilket muligvis var for at hindre, at de skulle drikke de indtjente penge op. Senere blev torvetiden dog forlænget til kl. 15 og om sommeren til kl. 17.

Indtil kl. 10 var torvehandelen forbeholdt borgerne til eget forbrug, medens de handlende pænt måtte vente, til de private kunder havde forsynet sig. Magistratens omsorg for de private købere fremgår af den første egentlige torveforordning, der kom i 1684. Foruden at bestemme hvilke varer der måtte sælges på hvilke torve sikrede forordningen også borgernes ret til at købe direkte på torvene, og denne bestemmelse har stadigvæk gyldighed. Betegnelsen »boder« indgår utilsløret i flere gadenavne, medens det er mere tilsløret i gadenavnet Åbenrå, der intet har med byen af samme navn at gøre. Åbenrå menes at komme af »åbne vråer«, der var åbne handelsboder for grønsager og således et beskedent tilløb til en »grønthandlernes gade«. Det var almindeligt, at de handlende søgte sammen i særlige gader efter erhverv, og der opstod efterhånden også erhvervsopdelte torve, f.eks. Nytorv, der blev anlagt i 1606 efter ordre fra Christian den fjerde. Nytorv var fra 1610 til midten af 1800 tallet kødtorv og lidt makabert kan tilføjes, at det i perioden 1627-1761 tillige fungerede som rettersted med stejle og hjul, hvor misdædernes jordiske rester blev oplagt til skræk og advarsel. Nytorv var dog ikke et rent kødtorv, for »Amagere og urtegårdsmænd« måtte sidde langs siderne. Rådhuset adskilte Ny- og Gammeltorv, men da rådhuset ikke blev genopført efter den store brand i 1795 blev Ny- og Gammeltorv ét stort torv. Af andre specielle torve kan nævnes »Vandkunsten«, der blev gjort til fisketorv i 1684 og »Kultorget«, der blev anlagt efter Københavns brand i 1728 som hjemsted for brændselshandlere – måske for at få dem bort fra det fornemme Kongens Nytorv.

Til at overvåge torvehandelen var ansat torvemestre, hvoraf de fleste for længst er glemte, men en enkelt er kendt. Det er den koleriske torvemester Nagel, som Holberg i 1725 brugte som forbillede for den storpralende soldat Jacob von Thybo i komedien af samme navn.

I årenes løb blev der alvorlig trængsel på de små torve, og pladsmangelen på Amagertorv tvang nogle af de handlende ud i de tilstødende stræder, blandt andet Højbrostræde, der gik, hvor Højbro Plads nu ligger, fra Amagertorv til en bro, som førte over til slottet. Ad denne vej foregik en del af færdselen til slottet, hvorfor torvehandelen ikke behagede kongen, der i 1685 forbød salg af »ædelige varer« i Højbrostræde. Efter bybranden i 1795 blev bebyggelsen langs Højbrostræde nedrevet og Høj-

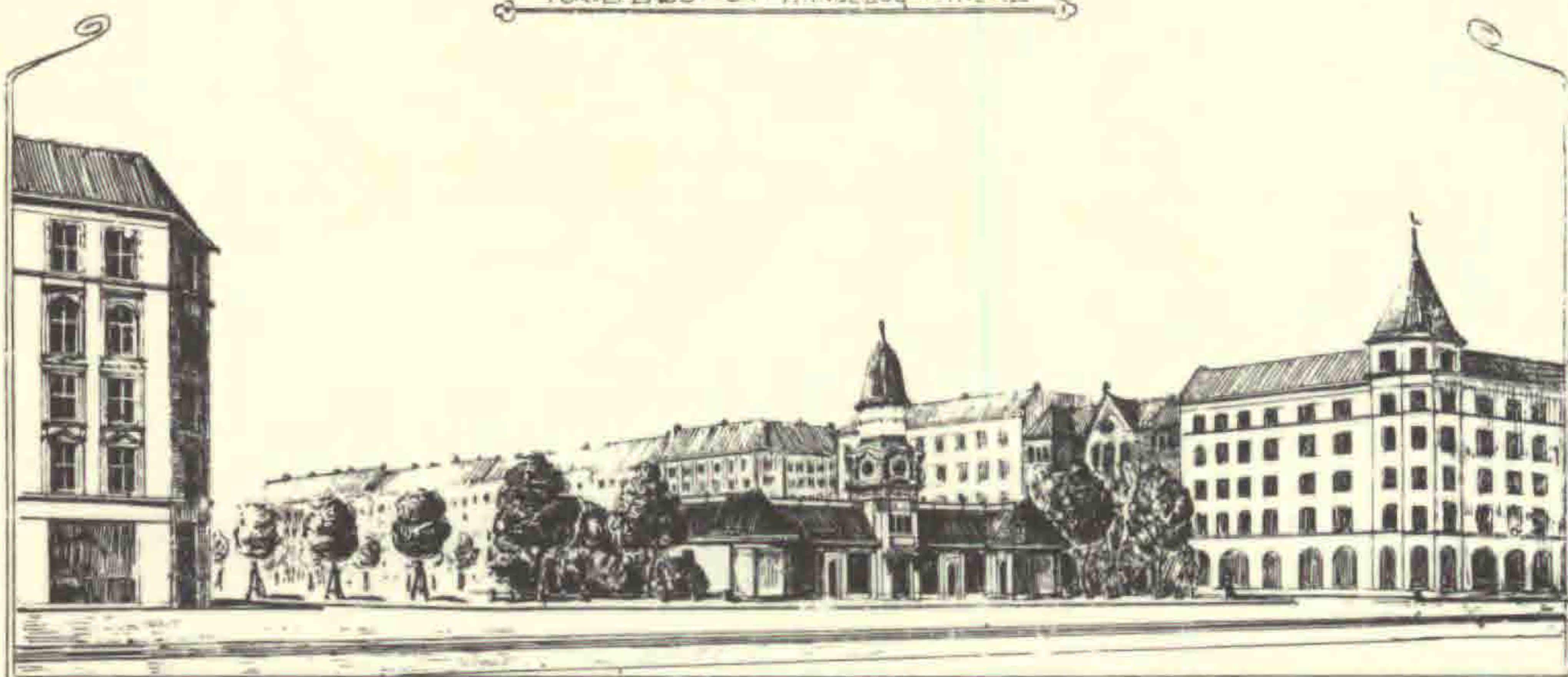
Amagertorv set fra hjørnet af Østergade. Stik af B. Olsen. Illustreret Tidende 1868, bind 9 side 166.

bro Plads blev etableret som en nødvendig udvidelse af grønttorvet på Amagertorv. Efterhånden nødvendiggjorde pladsmangelen at andre pladser måtte inddrages, f.eks. pladsen nedenfor børsrampen udfør »den røde bygning« (det nuværende finansministerium), hvor især de frugt- og grønthandlere, der kørte rundt på Sjælland og opkøbte frugt om efteråret, fik anvist stadeplads. Pladsforholdene var dog stadigvæk utilfredsstillende, og i 1868 besluttedes det at flytte hovedtorvet til Christianshavns Torv.

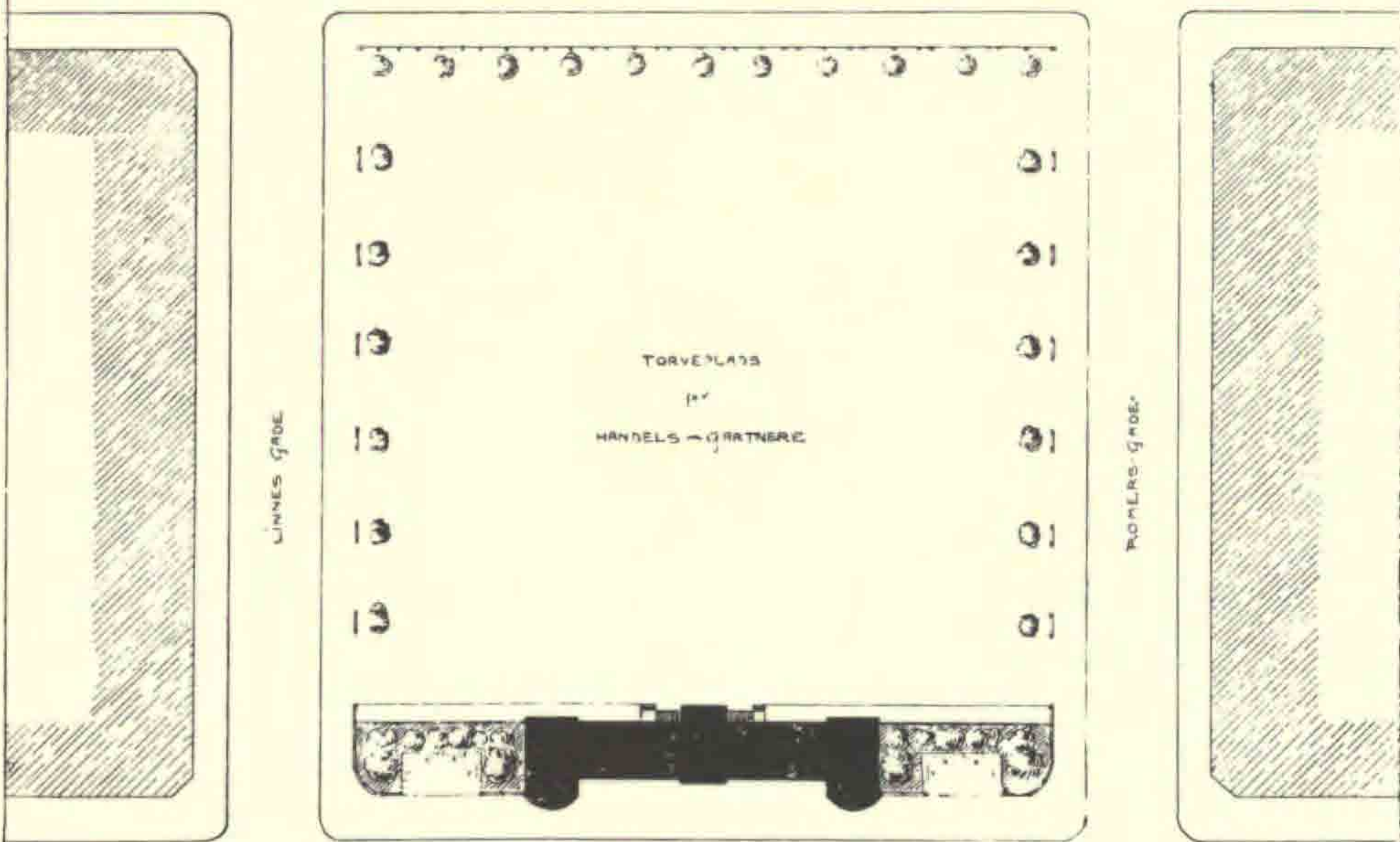

Blomstermarked på Højbroplads. Stik af Knud Gamborg. Illustreret Tidende 1881, bind 22 side 394.

SKIZZERET FORSLAG TIL
 ORDNING AF HUNDETORVET VED FREDERIKSBORGGADE
 80 M
 TORVEPLADS FOR HANDELSQVARTNERE

VENDERS GÅDE

FREDERIKSBORG GÅDE

Sophus Weidemann
 1908

Arkitekt Sophus Weidemanns plan fra 1908 til Hundetorvets omdannelse til grønttorv.

Christianshavns Torv

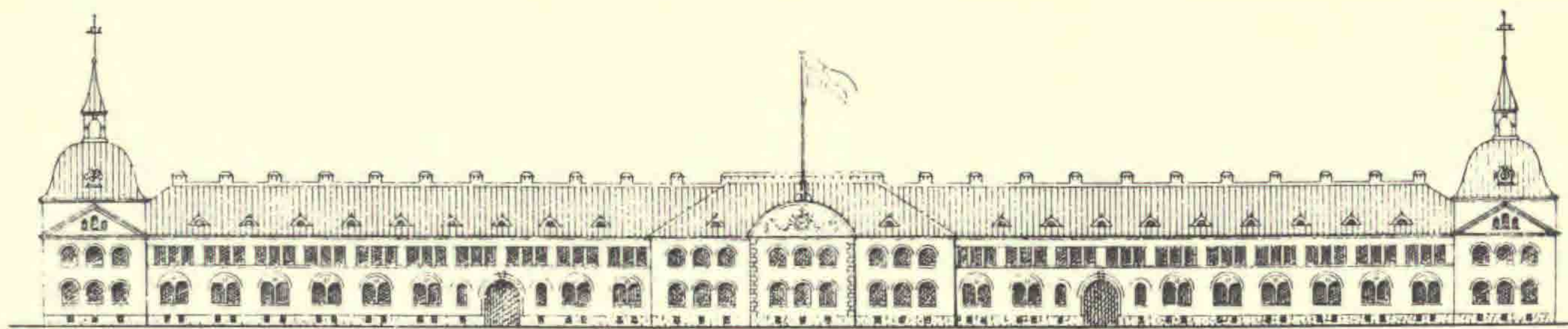
I begyndelsen var dette torv tiltænkt Amagerne, men dette monopol blev ikke overholdt, og efterhånden flyttede også gartnere fra Sjælland derover. I tidens løb udviklede torvehandelen sig hen imod et egentligt engros torv, hvor det især var grønthandlere og storfbrugere, der købte, medens de private småkøbere handlede på de gamle torvepladser i København som Højbro Plads, Amagertorv, Vandkunsten m.fl. steder. Der var ikke faste torvestader på Christianshavns Torv, hvorfor sælgerne kom tidligere og tidligere om morgenen for at få de bedste studepladser. Efterhånden var det almindeligt, at de handlende mødte kl. 2 og fortsatte den afbrudte nattesøvn på torvevognen. For at stoppe dette uvæsen forbød politiet indkørsel på torvet før kl. 5.30, men det gjorde blot ondt værre. Nu samledes de handlende i de nærmeste sidegader og ventede der til starten gik for det store og livsfarlige torveløb for at nå først frem til de bedste pladser.

Torvet på Christianshavn kom kun til at fungere i ca. 20 år, og det må lige fra starten have været betragtet som en midlertidig løsning fremkaldt af akut pladsmangel, for allerede i 1867 – altså året før torvet åbnede – blev der i borgerrepræsentationen fremsat forslag om plads til en torvehal og produktbørs på terrænet mellem volden og demarkationslinien. At der har været pladsmangel på Christianshavns Torv og Højbro Plads fremgår af Magistratens statistik over fremmødte handlende. For lørdag d. 30. juli 1887 står opført, at på de to torve tilsammen var mødt ikke mindre end 310 amagervogne, 126 andre og 57 trækvogne. Til trods for denne trængsel blev forslaget om en torvehal og produktbørs tilsyneladende ikke just behandlet som en hastesag, for først d. 22. februar 1887 fremsatte magistraten forslag om opførelse af en torvehal på arealet mellem Frederiksborggade og Vendersgade. Et år senere – 27. februar 1888 – vedtog borgerrepræsentationen forslaget om opførelse af en torvehal, og der blev i det følgende år udarbejdet planer og overslag. I 1891 blev projektet imidlertid opgivet under påskud af Københavns kommunes finansielle problemer, men den virkelige årsag til forslagets ilde medfart var nok, at forslaget af nogen blev opfattet som et forsøg på at forbedre detailhandelens vilkår, medens engros handelen ville være henvist til at fortsætte som hidtil.

Det nye torv

Pladsmangelen og den uhensigtsmæssige placering af torvet på Christianshavn medførte en flytning til et areal mellem Ahlefeldtsgade og Vendersgade (en del af det nuværende Israels Plads) d. 26. april 1889, og samtidig blev handelen på Christianshavns Torv ophævet, medens der fortsat handlede på Højbro Plads. Handelen på Højbro Plads har antagelig været ren detailhandel, medens al engros handel kom til at foregå på det nye

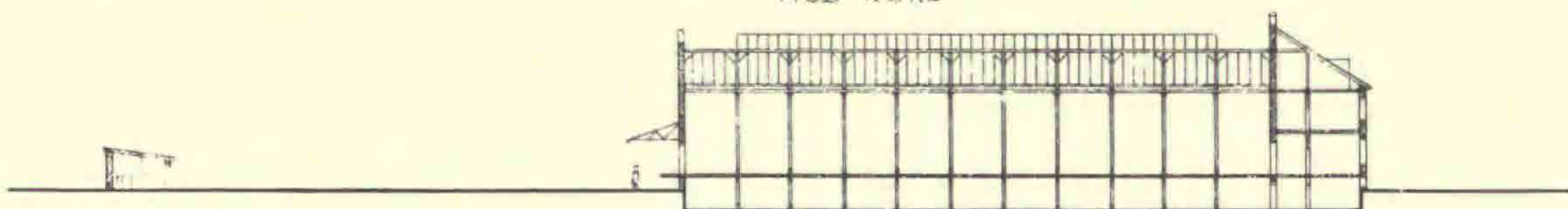
20
15
10
5
0
-5
-10
-15
-20
-25
-30
-35
-40
-45
-50
-55
-60
-65
-70
-75
-80
-85
-90
-95
-100
100 Alen

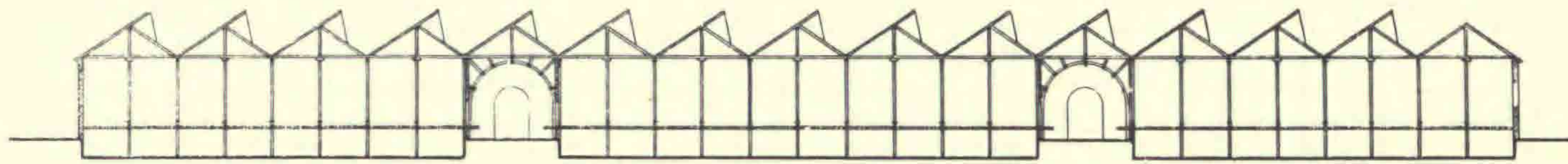
MOD. ØST

MOD. NORD

PROFIL · VEST - ØST

PROFIL · SYD · NORD

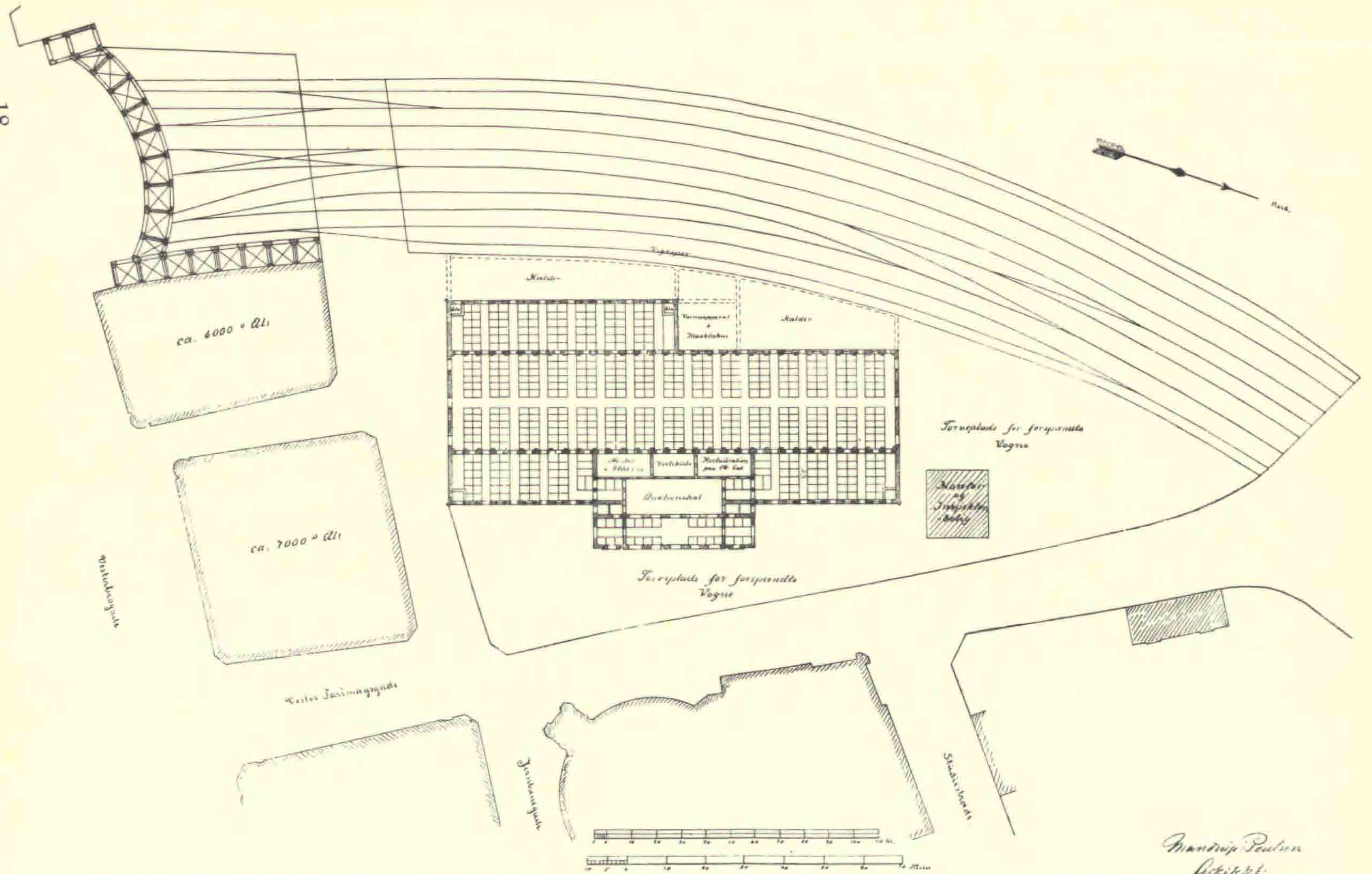
Arkitekterne Mandrup-Poulsen og Martin Larsens forslag fra 1902 til opførelse af en fælles torvehal ved Kalvebod Brygge.

torv ved Vendersgade. Spørgsmålet om en torvehal, som foreslået af magistraten i 1887, kontra åbent torv blev fortsat diskuteret heftigt og gav i perioden 1890 til 1900 anledning til mange møder og protestskrivelser, hvorfor Borgerrepræsentationen d. 25. februar 1901 nedsatte et udvalg til at overveje torvesagen endnu engang. De væsentligste klager mod forholdene på det nye grønttorv angik pladsforholdene. Der var stadigvæk ikke faste torvestader, hvorfor det gamle torvevæddeløb fra Christianshavns Torv var flyttet med. Udvalget fandt torvets placering upraktisk og ønskede engros torvet flyttet til et areal ved Kalvebod Brygge mellem den nuværende politigård, havnekajen og godsbanegården, hvor der var let adgang til eget ladespor. Som en anden mulighed blev foreslået et areal på hjørnet af Borups Alle og Jagtvejen, hvor der også var mulighed for at anlægge et vigespor, hvis det første forslag ikke kunne realiseres.

Der var som tidligere nævnt stor uenighed om, hvorvidt der fortsat skulle være et åbent torv, eller der skulle opføres en torvehal. Det officielle udvalg fastholdt ønsket om et åbent torv, medens andre initiativgrupper søgte at fremme interessen for et overdækket engros torv. I 1902 søgte en række jordbrugsorganisationer at danne et aktieselskab med det formål at opføre og drive en centralhal for engros handel med fire produktgrupper: blomster, frugt og grønt, vildt og fjerkræ samt flæsk. Arkitekterne Mandrup Poulsen og Martin Larsen udarbejdede et forslag til en hal på 25500 m² nær godsbanen lige syd for det areal, som udvalget havde anbefalet til et åbent torv. I borgerrepræsentationen var der ikke stor forståelse for projektet, som derfor måtte opgives.

I 1911 blev der atter taget initiativ til at etablere en torvehal. Ligesom i 1902 var det nogle foreninger, der stod bag forslaget, medens gartnerne ikke var repræsenteret. Initiativtagerne søgte at få dannet et aktieselskab med det formål at købe den gamle jernbanehal og omdanne den til torvehal. Jernbanehallen hørte til Københavns anden hovedbanegård, der lå, hvor Paladsteatret nu ligger, fra 1864 til 1911, da den nuværende hovedbanegård blev opført. Heller ikke dette projekt blev godkendt af borgerrepræsentationen, hvor der var politisk modstand mod de private initiativer, så torvehandelen fortsatte som hidtil på det åbne torv ved Vendersgade og jernbanehallen blev revet ned.

Pladsmangelen gjorde sig stadig stærkere gældende og da magistraten havde forkastet at flytte torvet til Borups Allé vedtog borgerrepræsentationen endelig i december 1912 at udvide det eksisterende torv ved Vendersgade ved at inddrage arealet mellem Vendersgade og Frederiksborggade, det såkaldte Hundetorv, så torvet kom til at omfatte hele det areal, der i dag hedder Israels Plads. I 1913 vedtog borgerrepræsentationen en ny torveforordning, hvis væsentligste forbedring var inddelingen af torvet i faste stadepladser, så det natlige torveløb endelig blev bragt til ophør. Til

Mandrup Poulsen
Arkitekt

Arkitekt Mandrup-Poulsens forslag fra 1911 til indretning af torvehal i den gamle jernbanehal fra Københavns anden hovedbanegård.

at forestå den daglige ledelse af torvet blev ansat en torveinspektør, handelsgartner Richard Rannow, der fik nogle torveassistenter og et særligt politikorps til hjælp.

Parti fra Grønttorvet ved Linnés Gade 1913.

Pladsmangel og trafikale problemer nødvendiggjorde endnu en flytning af torvet. I 1949 blev der arbejdet med planer om en flytning til et areal ved Lundtoftegade på Nørrebro, men som så ofte før blev planen ikke realiseret. Endelig stiftedes i 1954 Andelsforeningen Københavns Engros Grønttorv med det formål at etablere et nyt engros torv på et areal ved Retortvej og Gammel Køgevej i Valby og denne plan lykkedes. Den 2. oktober 1958 kunne den nye torvehal indvies, så handelen med frugt og grønt efter mere end 700 år under åben himmel endelig kom under tag.

Praktisk havebrugsundervisning

Københavns Kommunes Aftenskole har gennem en årrække haft skolehaver for voksne elever.

Af Hans Mathiesen

I årene umiddelbart efter 1. verdenskrig var arbejdsløsheden et problem, således som den også er det i dag.

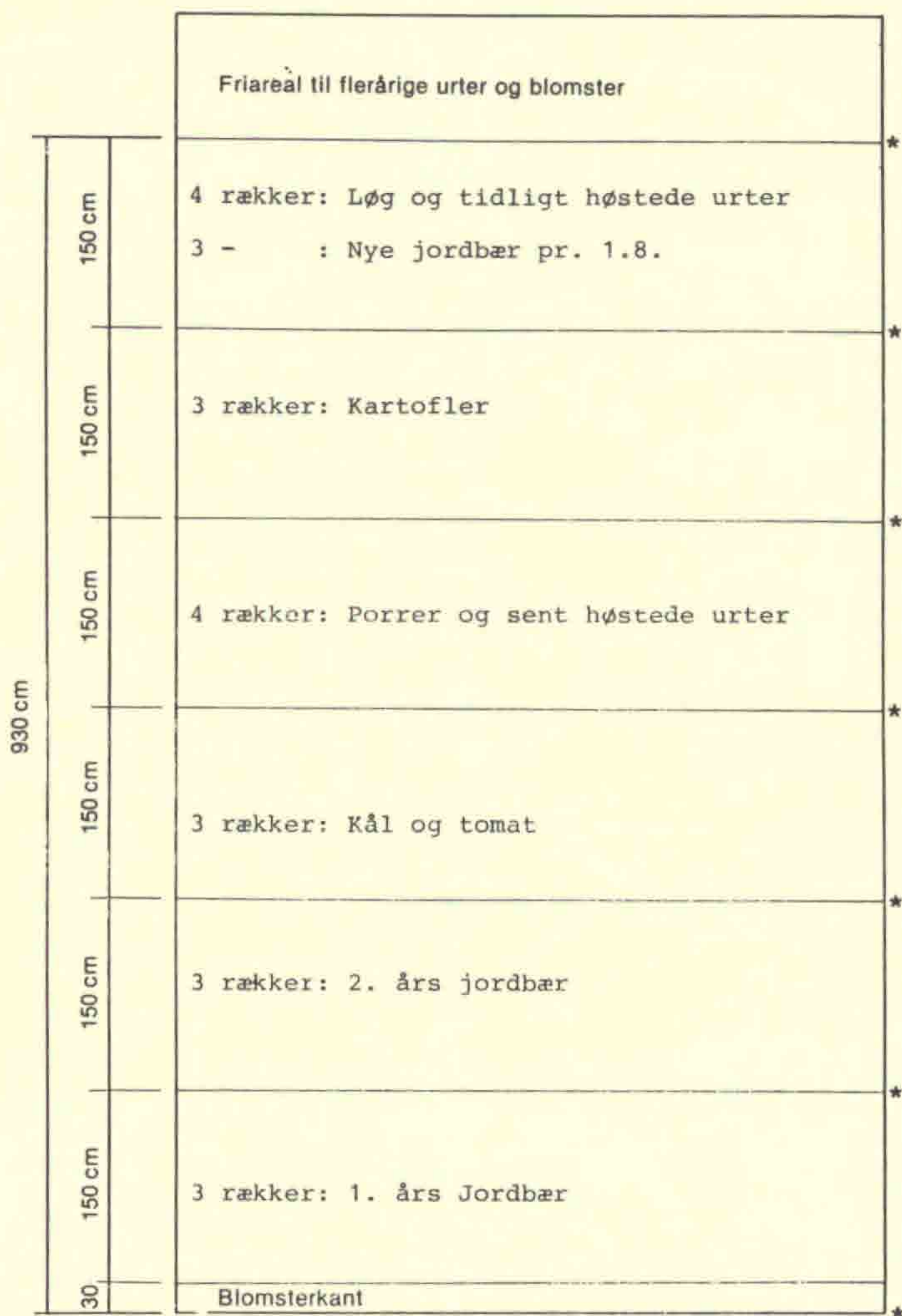
Ungdommen var også dengang stærkt truet af arbejdsløshedens spøgelse, og ligesom nu til dags blev der dengang på forskellige måder søgt at gribe ind.

De forholdsregler man benyttede sig af var ikke meget forskellige fra dem man anvender i dag. Et bemærkelsesværdigt initiativ var oprettelsen af »Den praktiske Ungdomsskole« med det formål at give den ungdom, som havde forladt folkeskolen og som ikke havde fået læreplads, en praktisk betonet undervisning i fritiden.

Man tilrettelagde denne undervisning omkring en række forskellige fag, som f.eks. »Sløjd som Centralfag« og, hvad der særlig interesserer her, »Havebrug som Centralfag«.

Skoleinspektør Folke Jacobsen 1890-1971. Initiativtager til oprettelsen af »De unges Kolonihaver« og leder af arbejdet med disse i årene 1922-1952.

De med * mærkede modul-linjer måles ud på jorden - der trækkes snore, hvorefter der trampes gange med en fod på hver side af snoren. NB: Snorene trækkes over mindst 5 haver, så gangene flugter. Alle såriller laves på samme måde. Fællesarbejde. Kål, kartofler, tomat, jordbær, løg og porrer må kun dyrkes i de anviste bede. Hvis en af disse kulturer ikke ønskes, kan der i stedet dyrkes en-årige urter eller sommerblomster.
Der sås og plantes i 3 rækker i bedene, ider der måles: 25-50-50-25 cm fra modul-linje til modul-linje. - eller i 4 rækker: 25-33½-33½-33½-25 cm. Brug fast målepind med indhak ved disse mål.

Plan over skolehave. Vekseldrift gennemføres ved at alle bede hvert år rykkes een parcel.

»Den Classenske Legatskole« på Vester Voldgade er en af de smukkeste og mest velholdte københavnske kommuneskoler. Her modtager hvert år i april måned København Kommunes Aftenskoles ca. 700 havebrugselever teoretisk undervisning.

Afdelingen »Skovmosen« ligger på Ermelundssletten tæt ved Jægersborg Dyrehave.

For at fremme det sidstnævnte og skaffe muligheder for at undervise de unge i have dyrkning oprettedes en institution kaldet »De unges Kolonihaver«.

Disse bestod af indhegnede arealer opdelt i elevhaver à 50-60 m² og med småhuse til eleverne (et for hver 4-6 elever), sammenbyggede værktøjs- og klosethuse samt skolestuer, også kaldet »klassehuse« til brug for den teoretiske undervisning.

Der var indlagt vand i kolonierne, ligesom der var sat plads af til cykelparkering, forbindelsesveje, kompostbunker og, i forbindelse med elevhuse og klassehuse, mindre arealer beregnet til prydhaver.

Den første afdeling af »De unges Kolonihaver« blev anlagt som et forsøg med 15 elever i foråret 1922 på Amager, i 1924 opnåede denne undervisningsform officiel godkendelse som et led i Københavns Kommunes Ungdomsskoleundervisning og i 1930 anerkendte Undervisningsministeriet »Havebrug som Centralfag« som ungdomsskolefag, hvilket medførte at staten overtog betalingen af en del af lærerlønnen.

Herefter gik det fremad med oprettelse af nye afdelinger af »De unges Kolonihaver«; bevægelsen, om man kan betegne den sådan, kulminerede under 2. verdenskrig, således var der i 1943 ialt 32 afdelinger i Københavns-området, dækkende ialt 61 tønder land med omkring 4000 elever.

Det var især i hovedstadsområdet at »Havebrug som Centralfag« vandt udbredelse, men også i en række provinsbyer (Køge, Århus, Esbjerg, Fredericia m.fl.) blev der oprettet afdelinger af »De unges Kolonihaver«.

Skoleinspektør *Folke Jacobsen*, Lyngby var den ledende kraft inden for Københavns Kommunes Havebrugsundervisning, og »Havebrug som Centralfag« var hans idé.

I 1952 skete der en administrativ omlægning af den kommunale aftenskole i Københavns Kommune, og *Folke Jacobsen*, som gennem tredive år blandt mange andre undervisningsformer havde stået for havebrugsundervisningen, blev udnævnt til sagkyndig for området.

Han bestred dette hver til han blev pensioneret i 1960.

Folke Jacobsen døde i 1971, 81 år gammel.

Flere tusind københavnere, hvoraf mange er i eller nær pensionsalderen har grund til at mindes ham som den mand, der vakte deres interesse for havebrug.

»Havebrug som Centralfag« og »De unges Kolonihaver« er nu historie, men en del af de arealer som i sin tid blev udlagt som skolehaver findes stadig i deres oprindelige form med elevhuse, klassehuse o.s.v.

De drives i dag af Københavns Kommunes Aftenskole som her i 5 kolonier med ialt 700 skolehaver gennemfører *voksenundervisning i praktisk havebrug*.

Der lægges kartofler i det tidlige forår.

Kompostbunken ordnes – det store hus er en skolestue, de mindre huse er elevhuse (ét for hver tre elever).

Nogle af disse kolonier har således været i stadig drift som skolehaver i mere end et halvt århundrede.

Når så intensiv drift (skolehaverne drives som urtehaver) har kunnet gennemføres uafbrudt gennem så lang tid og med rimelige udbyttedmæssige og sundhedsmæssige resultater, må dette i første række tilskrives, at haverne dyrkes efter en streng sædskifteplan med seks-årig omdrift.

Da haverne i sin tid blev etableret var det som nævnt som »De unges Kolonihaver«; det er det ikke mere. Københavns Kommunes Aftenskole, som drives under fritidsloven, er en aftenskole for voksne, idet unge under 18 henvises til Ungdomsskolerne.

Dette slår især igennem i havebrugsundervisningen, hvor pensionister er kraftigt repræsenteret, omend man i undervisningshaverne møder mennesker i alle aldersgrupper.

En undersøgelse foretaget i 1978 i en enkelt koloni viste at næsten halvdelen af eleverne (48%) var 65 år eller derover. Ligesom aldersfordelingen er skiftet, er også undervisningsformen lagt om; hvor der i ungdomsskolens dage (1922-52) blev lagt megen vægt på skriftlige arbejder (diktater og stile om havebrugsmæssige emner m.v.) så er vægten i dag lagt på det praktiske havebrug.

Skolehavernes betydning i dag ligger udover det rent indlæringsmæssige om havebrug også deri, at vore ældre medborgere fra storbyens etagebebyggelse her har en meningsfyldt beskæftigelse i samvær med andre haveinteresserede i alle aldre, og den virkning, som skolehaverne har ved at holde disse ældre raske og rørige og dermed ude fra pleje- og alderdomshjem, bør ikke undervurderes.

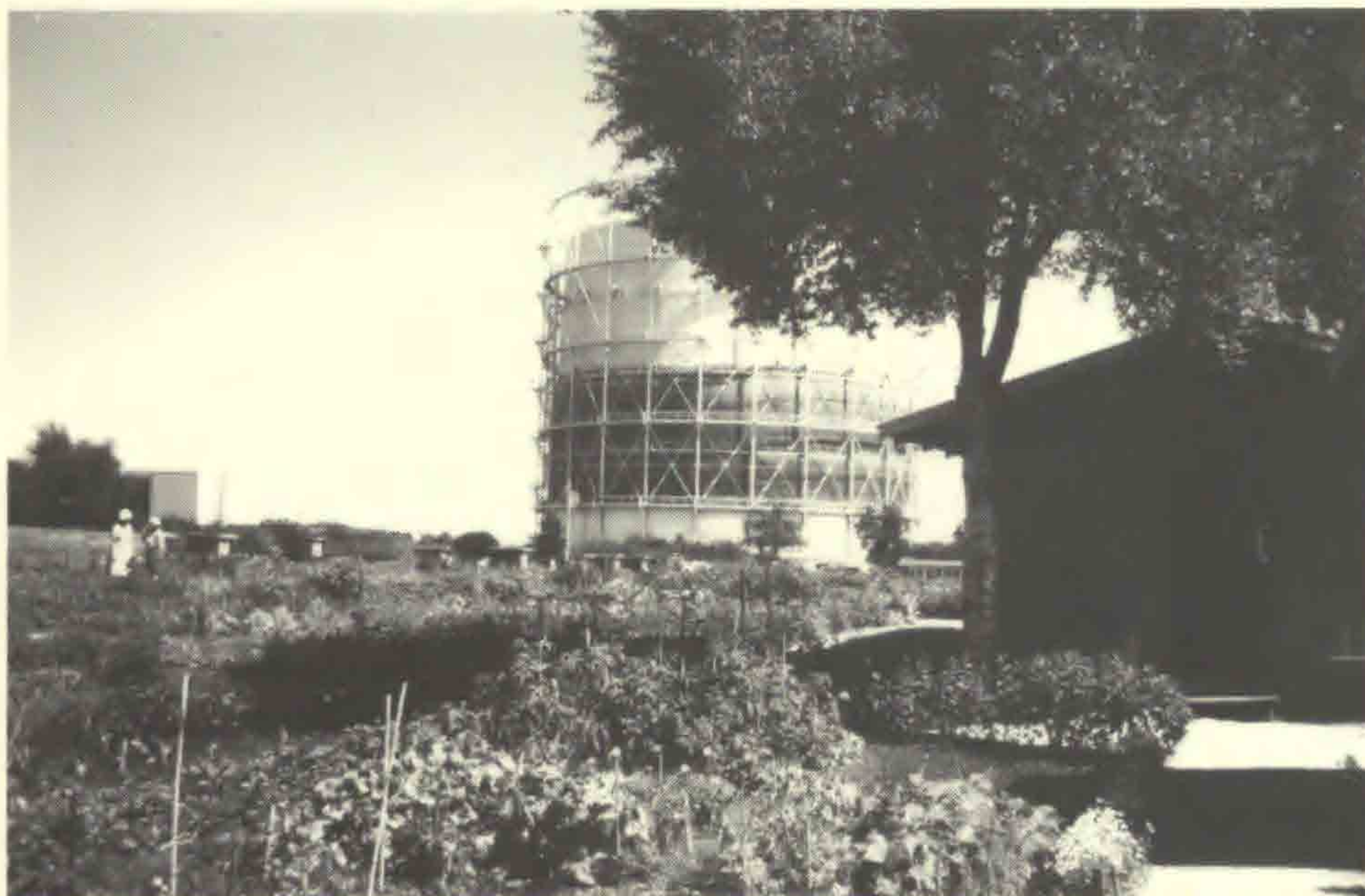
I dag findes haveområderne kun i hovedstadsområdet, hvor de som nævnt videreføres af Københavns Kommunes Aftenskole.

Medens 4 af kolonierne er i selve Københavns Kommune, så ligger den femte (»Skovmosen«) i Lyngby.

Alle 700 skolehaver er stærkt efterspurgt, og selv om der regnes med en årlig udskiftning af en del af eleverne er der ventelister for nye elever.

Dette kan ikke forbavse, idet der især i hovedstadsområdet (men også i resten af landet) gennem mange år er sket en stadig indskrænkning af fritidsarealerne, efterhånden som disse er inddraget til byggeri, vejanlæg, parkeringspladser.

Hvor man imidlertid i det øvrige land har kunnet inddrage nye arealer til erstatning, for eksempel for nedlagte kolonihaver og skolehaver, så har dette indtil nu ikke været muligt i københavnsområdet. Man håber at dette forhold vil ændres ved frigørelse af dele af de inddæmmede arealer på Amager.

Afdelingen »Sundvænget« på Amager ligger som en fredelig oase midt i industri kvarteret med gasværket som nærmeste nabo.

Det eksempel, som Københavns Kommunes Aftenskole har givet ved at inddrage praktisk havebrug i fritidsundervisningen for voksne, er blevet fulgt op i flere omegnskommuner, hvor man har oprettet skolehaver efter den her beskrevne form. At dette arbejde bør fortsætte i fremtiden og helst også udvides væsentligt er indlysende; ingen anden jord bliver vel dyrket så intensivt som disse skolehaver, hvor man på 50-60 m² er i stand til at avle tilstrækkeligt til en families forbrug af friske grøntsager i hele sommerperioden og langt ind i efteråret.

G. N. Brandt

En betydelig gartner og haveplanlægger

Af Asger Ørum-Larsen¹⁾

Hvis man her fra 80-erne med henblik på havearkitekturens udvikling i Danmark kaster blikket retrospektivt tilbage over den forløbne del af vort århundrede, så er det efterhånden blevet klart, at der i de første decennier heraf inden for denne kunst start skete en nyorientering og kulmination, som man ikke siden har set magen til!

Den centrale skikkelse i dette gennembrud var gartneren og havearkitekten G. N. Brandt. Han og hans medarbejdere og elever C. Th. Sørensen, Troels Erstad og Aksel S. Andersen, der hver for sig havde deres kunstneriske særpræg, arbejdede med planterne på en naturligere måde og skabte dermed et nyt grundlag for havernes og parkernes æstetik. Ved deres arbejde og ideer virkede de inspirerende på udviklingen og skabte en særpræget og stor epoke i dansk havekunst, som også vakte interesse i Sverige og Norge, og fremkaldte faglig respekt i Tyskland. Allerede da den unge G. N. Brandt dukkede op i Dansk Anlægsgartner- og Havearkitektforening, som havde mange dygtige og fremsynede medlemmer, blev han modtaget som den, der bragte klart dagslys til dansk havekunst.

Ved sin personlighed, sit virke og forfatterskab knyttede han de unge fremadstræbende havearkitekter til sig og inspirerede dem til livslang værdifuld indsats. Som lektor i havekunst på Kunstakademiets Arkitektskole begejstrede han også de vordende arkitekter for haven og beplantningens betydning, så det satte sine spor i det efterfølgende danske byggeri.

I april 1985 er det 40 år siden G. N. Brandt døde i Gentofte, 67 år gammel. Han havde her og andre steder i Danmark og Sverige i løbet af sit virksomme liv skabt en række smukke have- og parkanlæg, hvoraf flere i dag betragtes som hovedværker i dansk havekunst: Hellerup Strandpark, Mariebjerg Kirkegård, Marienlyst Slotshave, Tivolis Parterrehave og Radiohusets taghave. Af privathaver skabte han samtidig en række fine og afklarede anlæg med en ny og naturinspireret beplantningsmåde, f.eks. haver i Hellerup og Vedbæk, ikke at forglemme den storslåede have ved lystejendommen »Svastika« i Rungsted for brygger Vagn Jacobsen, et haveanlæg, som er et af de få i Skandinavien, der kan betragtes som værende

på fuld højde med, hvad Miss *Gertrude Jekyll* og Sir *Edwin Lutyens* kort forinden havde skabt i England!

En særstilling blandt disse privathaver indtog Brandts eget tredelte anlæg i Ordrup, men herom senere. De fleste af disse anlæg findes desværre ikke mere i deres oprindelige form.

Hvem var G. N. Brandt?

Hans fulde navn var *Gudmund Nyeland Brandt*, og han blev født 1878 som søn af den da meget kendte gartner *Peter Christoffer Brandt*. For helt at forstå G. N. Brandts solide gartneriske baggrund, er det nyttigt at skrive et par ord om hans forældre. Faderen, som stammede fra den brandtske familie i Odense, besad en alsidig praktisk uddannelse som gartner og havde, medens han arbejdede i Frankrig, truffet den kendte *Stephan Nyeland*, stifteren af havebrugshøjskolen »Vilvorde« i Charlottenlund. Det førte til at Peter Brandt efter hjemkomsten i 1875 blev knyttet til den nye skole som lærer.

Han var en stor plantekender og kultivatør og blev desuden ved sit noble væsen højt respekteret af elverne og andre, han kom i berøring

med. Han giftede sig med Stephan Nyelands søster *Anna Kristine*, der på den tid var økonoma på »Vilvorde« og i ægteskabet blev mor til G. N. Brandt. Peter Brandt blev senere privatgartner hos den da kendte plantesamler grosserer Hans Puggaard på »Krathuset i Ordrup og var med til at skabe en have og plantesamling, som ved sin høje standard vakte interesse over hele landet. Han beholdt dog kontakten med »Vilvorde« som foredragsholder, censor og økonomisk rådgiver. I samme periode var P. Brandt også sekretær for Det Kgl. Danske Haveselskab. I begyndelsen af 80-erne grundlagde han sit eget gartneri på et areal, han købte af Lindegården ved Ellensvej og Ørnekulvej, tæt ved den senere Ordrup Kirkegård, som blev grundlagt i 1892.

Gartneriet blev hovedsagelig drevet som handelsgartneri med salg på Københavns Grønttorv.

Ordrup var på den tid endnu en delvis bondeby, præget af gårdene, men sommerboliger og villabebyggelser var så småt ved at skyde sig frem, for eksempel ved Jægersborg Allé og omkring Gentofte Kirke. P. Brandt vandt stor tillid ikke blot blandt stambeboerne, men også hos villatilflytterne, og han fik en række offentlige hverv (sognerådsmedlem, sognefoged m.m.). Det kulminerede, da han i 1905 til sin overraskelse blev udnævnt til bestyrer af Gentofte Kommunes første lokale bank Ordrup-Charlottenlund Bank i Jægersborg Allé.

Den unge G. N. Brandt voksede op i dette solide gartnerhjem. Han blev elev på Latin- og Realskolen i Ordrup (det senere Ordrup Gymnasium), hvor han tog nysproglig studentereksamen i 1897. På denne kendte skole nød han godt af de nye liberale skoleidéer stammende fra Pestalozzi og Grundtvig, som de blev praktiseret af den berømte skolemand H. C. Frederiksen, mest kaldet »Friser«. Gudmund havde her blandt andet Chr. Branner, forfatteren H. C. Branners far, i kunsthistorie.

Derefter studerede den unge Brandt til filosofikum hos professor *Harald Høffding* på Københavns Universitet og blev cand.phil. i 1898.

G. N. Brandt uddannede sig så til gartner, først på en planteskole i Valby og derefter fra 1899-1901 ved en studierejse til England, Frankrig og Tyskland.

I England blev Brandt tilknyttet en kendt planteskole og erfarede om de banebrydende gartneriske og nylandskabelige ideer om brug af stauder i haverne, som blev fremsat af den geniale irske gartner *William Robinson* og praktiseret af den store kvindelige beplantningskunstner Miss Gertrude Jekyll i samarbejde med arkitekten Sir Edwin Lutyens.

Gertrude Jekyll, som nogle få år tidligere havde anlagt sin berømte forsøgshave »Munstead Wood« i Surrey, skrev en række betydningsfulde artikler om haver og planter, der blev udgivet som bog i 1899 under titlen »Wood and Garden«.

G. N. Brandt oplevede i det hele taget i England den meget rige havekultur, som var vokset op af en dybfødt interesse og gammel tradition hos det engelske borgerskab.

Det har uden tvivl sat mange tanker i gang hos den unge gartner!

I Frankrig blev G. N. Brandt volontør i den botaniske have i Paris' *Jardin des Plantes*, hvorfra han havde lejlighed til at studere de berømte franske barokhaver i omegnen. Endelig fik han i Tyskland kontakt med de mange beplantnings- og parkteoretikere, som netop da virkede i dette land.

De første år

Hjemme i Danmark i 1901 blev G. N. Brandt ansat som leder af den nye Ordrup Kirkegård.

Gentofte havde netop samtidig udnævnt den unge polyteknisk kandidat V. A. Vestergaard til kommuneingeniør. I de følgende år opbyggede han (i begyndelsen helt alene) kommunens vejsystem og øvrige nødvendige tekniske anlæg. Vestergaard opdagede hurtigt den unge, begavede gartner og knyttede ham til kommunen som beplantningskonsulent. En af de første opgaver var bevaringen af de gamle træer i Jægersborg Allé, en sag, som Brandts onkel Stephan Nyeland netop havde rejst ved en artikel i Berlingske Tidende.

Vestergaard og Brandt udstak i de følgende år i samarbejde med Sognerådet, senere Kommunalbestyrelsen, rammerne for Gentofte Kommunes parkvæsen.

Vestergaard var en meget dygtig ingeniør og dertil et fremragende menneske, og han forstod hurtigt at værdsætte den unge gartners faglige kvalifikationer. Samarbejdet imellem dem, som var fint, gjorde at kommunen også i mange år blev et forbillede på det parkmæssige område!

I 1905 fik Almindelig Dansk Gartnerforening øje på den unge velformulerede gartner og ansatte ham som midlertidig redaktør af deres tidskrift »Gartnertidende«, hvor Brandt til 1907 skrev en række artikler om alle mulige gartneriske emner. I 1905 fik Brandt også tid til at deltage i en konkurrence om Fælledparkens fremtidige uformning. Forslaget udføres sammen med ingeniør A. Klixbüll, og det blev præmieret.

Da faderen i 1905 var blevet bankbestyrer, overtog Brandt dennes handelsgartneri, der blev videreført som planteskole for stauder, stenbeds- og vandplanter.

Den tillid og respekt som Brandt senior nød blandt Gentoftes befolkning blev overført på sønnen, som udviklede sig til at blive rådgiver for kunderne i beplantningsspørgsmål. Han eksperimenterede i sit gartneri med sammenplantninger af stauder, som egnede sig for danske forhold, og indrettede i 1911-12 til det formål et dobbeltsidet staudebed, der også

virkede som demonstrationshave for publikum. Han delte de lange bede i mindre afsnit hver med hovedplanten af en art *Delphinium*, fordelt rytmisk hele vejen igennem. Herimellem udfyldtes med *Phlox*, *Solidago*, *Chrysanthemum* og *Asters*. Naturligvis med hensynstagen til blomstringstid og farvesammensætning. De eneste farver, der skulle undgås, var blålilla og skarlagentrød (i visse *Phlox*).

Hellerup Strandpark

Fra 1910-12 anlagde ingeniør Vestergaard Hellerup Lystbådehavn nord for Tuborg. Her på den såkaldte »Strandmark« bag havnebassinet havde Hellerup Idrætsklub nogle fodboldsbaner. Efter en lokal konkurrence i 1912, som G.N. Brandt vandt, blev disse af ham i samarbejde med E. Erstad-Jørgensen omdannet til 5 tennisbaner og en engelsk blomsterhave. Ved tilplantningen af staudebedet brugte Brandt de erfaringer, som han havde indhøstet i sit gartneri. Den let forsænkede plæne blev omkranset af bede med lave tidligtblomstrende stenbedsplanter og buske.

Rosenhaven i Hellerup Strandpark med gammel stenvase fra Amalienborg.

I 1917-18 udførtes yderligere i samarbejde med arkitekt *Edvard Thomsen* en rosenhave på den lange mole. To forvitrede »satyrvaser« af sandsten fra Amalienborg Slot blev anbragt på den lange plæne som nødvendige tyngdepunkter i det smukke anlæg. Brandt knyttede det hele sammen til et anlæg ved hjælp af en klippet lindearkade og andre træerækker.

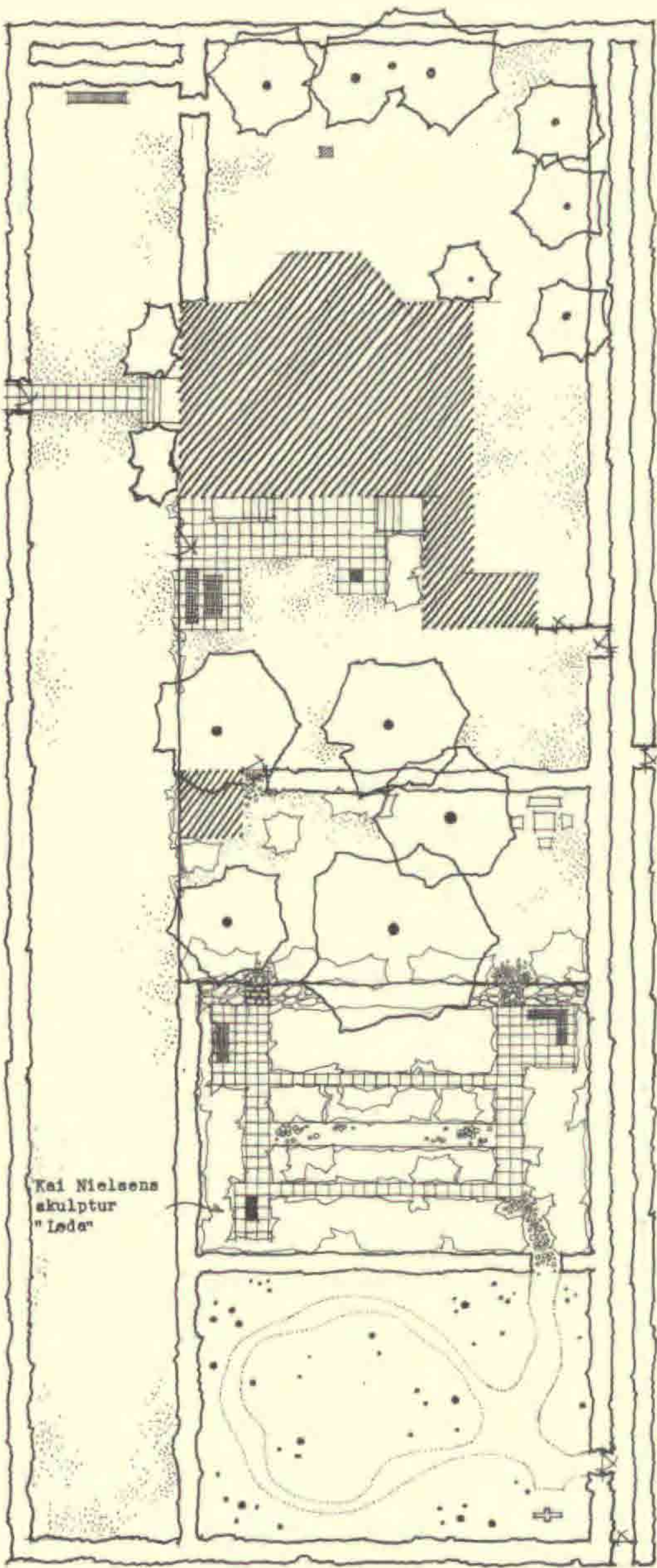
Hellerup Strandpark blev højt værdsat både af idrætsfolkene og de omboende. Hele anlægget blev et forbillede på en rigtig fungerende bypark, og staudebedet blev beundret og efterlignet i ind- og udland!

Stauderhaven i Hellerup Strandpark, som den ser ud i dag.

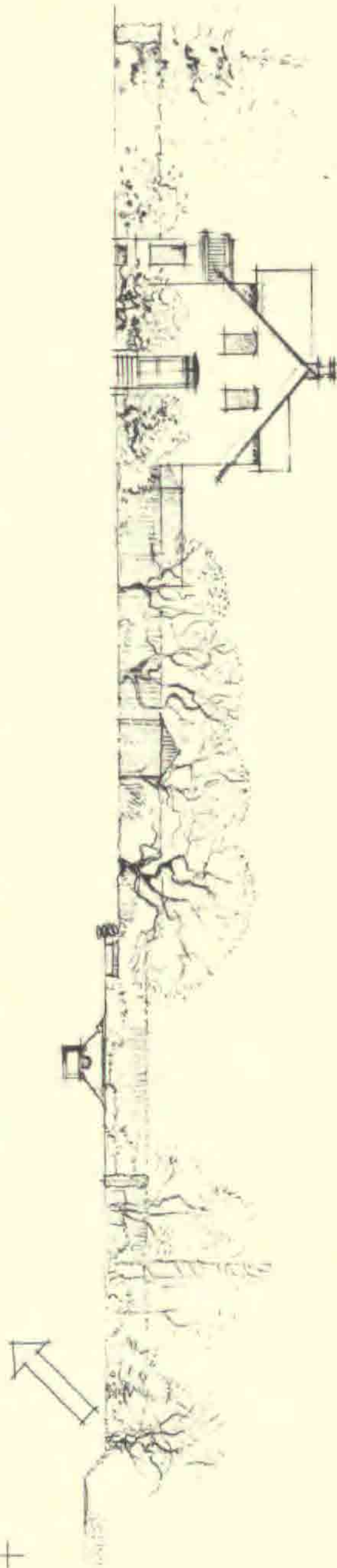
Brandts egen have i Ordrup

I 1914 købte Gentofte Kommune Brandts gartneriejendom, hvoraf noget blev lagt ind under Ordrup Kirkegaard og villaen gjort til embedsbolig for kirkegårdslederen. I de næste år anlagde Brandt her sin egen have, der blev noget særligt inden for dansk havekunst. Anlægget er stærkt engelsk inspireret, ikke mindst af statsmanden, filosofen og essayisten *Francis Bacon* (1561-1626), der i London 1612 udgav en essay-samling, hvoraf en »Of Gardens« handler om haver.

Kai Nielsens
skulptur
"Løde"

1 : 200

Plan af G. N. Brandts 3-delte have i Ordrup.

Heri slår Bacon til lyd for, at hver måneds planter samles i særhaver, hvor deres grønne blade eller blomstring kan nydes. Han giver også her opskriften på en »fyrstelig have«: Huset skal ligge på en bund af græs med enkelte dekorative træer. Den efterfølgende blomsterhave skal være kvadratisk, omgivet af hække. En naturhave (wildernessgarden) bør være afslutningen. Haven må omgives af skyggefulde alleer, hvorfra man blandt andet kan komme direkte ind i hver haveafdeling. Bacon tænkte sig en sådan have ca. 12 ha. stor. Brandt havde kun 800 m² til sin rådighed, men gennemførte alligevel programmet med godt resultat.

Hans blomsterhave var udformet som et vandparti, en stiliseret dansk grøft med rig vegetation af vand- og sumpplanter. I 1904 havde Edwin Lutyens og Gertrude Jekyll i England arbejdet med et lignende vandløbsmotiv i haven til *Deanery House* i Berkshire, publiceret i bogen »Gardens for small Country Houses«.

Desuden er der i haven et stendige til udligning af en højdeforskel og et rustikt lysthus. Naturhaven er en lille lund med frodig beplantning af bregner, vilde tulipaner og liljer. Den smalle sti er belagt med grannåle. Haven er imod kirkegården indrammet af en smal sti og til den anden side af en lang smal hækindrammet græsplæne (bowling green?).

Bøgerne

I 1914 udsendte G. N. Brandt sin første bog under titlen »Stauder«. Heri går han stærkt ind for rigtig brug af denne plantegruppe i danske haver. Han omtaler den irske gartner William Robinson's wildgardening-ideer og haveæstetikerens Gertrude Jekyll's landskabelige brug af stauder i de nye engelske by- og landhaver med det formål at skabe mindre vegetations-scenerier. Brandt kommer også ind på tyskeren *Willy Lange's* teori om kun at plante vækster sammen, der kommer fra identiske naturforhold. Det giver et behageligt og derfor æstetisk indtryk.

Ellers beskriver og behandler bogen grundigt ca. 300 staudearter, som er egnede for det danske klima. Bogen blev en stor succes og udkom hurtigt i et nyt oplag. Derefter fulgte i 1915 »Roser«, som G. N. Brandt redigerede og forsynede med et indledningskapitel »Roserne i Danmark«, der blandt andet byggede på det historiske materiale, som onklen Stephan Nyeland havde indsamlet. I 1917 kom bogen »Vand- og Stenhøjsplanter«. I den (og i den tidligere »Stauder«) går Brandt stærkt ind for, at man bringer elementer fra kulturlandskabet ind i vore haver og parker og tilplanter dem med de samhørende vækster: kampestendiget, engrenden, fæstningsvolden, kanalen og de uklippede hegn, som de findes f.eks. langs de fynske veje!

Et billede viser hans egen blomsterhave i Ordrup med det stiliserede grøfteparti, som var anlagt få år forinden. Det er også i denne bog at

Brandt formulerer sin efterhånden berømte definition af forskellen på det arkitektoniske og det landskabelige inden for havekunsten: det plantede kontra det groede! Endelig kom i 1920 bogen »Chrysanthemum og Lathyrus«.

Samtidig med disse bøger blev Brandt medarbejder ved en ny udgave af *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon*, der udkom i 1920 og i flere senere udgaver (1934-36 og 1945-48). Heri skrev han en række artikler om haveæstetiske og havearkitektoniske emner. Vigtig er navnlig den illustrerede 40-siders afhandling om *Havekunstens Historie særlig med Henblik på danske forhold*, hvori han af praktiske grunde principielt deler udviklingen i to afsnit, den arkitektoniske og den landskabelige, som i almindelighed ikke kan sammenblandes. Her omtaler Brandt også indførelsen af elementer fra kulturlandskabet, og at man ved at sidestille motiver fra begge retninger kan opnå fine og virkningsfulde kontraster af stor havekunstnerisk virkning!

Samarbejdet med Frits Schlegel

På grund af de omtalte bøger og flere artikler i fagtidsskrifter bredte G. N. Brandts ry som beplantnings-rådgiver og havekunstner sig hurtigt ikke alene i Danmark, men også i Sverige. I den pengerigelige tid i slutningen af den første verdenskrig (1914-18) skabtes mange former, og der blev bygget talrige store villaer og lystejeendomme i Gentofte, nordpå langs Strandvejen og i de nordøst-sjællandske egne. Det var på den tid et velstandssymbol at eje en smuk have, og G. N. Brandt fik derfor en række store opgaver. Han havde allerede som gartner for Gentofte Kommune indledt et nært samarbejde med arkitekt Edvard Thomsen (den senere arkitektur-professor), der byggede en del for denne kommune. På hans tegnestue arbejdede den unge begavede arkitekt Frits Schlegel, som blev Brandts næste medarbejder de følgende år.

Omkring 1920 arbejdede flere danske arkitekter i en bunden nyklassicistisk præget stil, som var fransk inspireret, bl.a. Schlegel. Andre var begejstrede for den tyske arkitekt Heinrich Tessenow's enkle og forfinede arkitektur og regnemåde. Også Brandts haver blev præget heraf og var desuden bemærkelsesværdige ved de frodige blomsterhaver, hvor han praktiserede sit store plantekendskab. Nogle af de mest kendte anlæg fra den tid er ejendommen Ørsholt i Gurre, højesteretssagfører G. Shaws have i Fredensborg og »Egenæs« ved Strandvejen. Dertil kom de to historiske anlæg, den historisk-botaniske have på Vordingborgs Slotsbanke og det nye haveanlæg ved Marienlyst Slot i Helsingør med et parterre i Louis Seize-stil, der passede fint til Jardins smukke slot. I en artikel havde Brandt forinden behandlet havens historie og mulighederne for en rekon-

struktion. Disse haver er i nær slægt med de fine arkitektoniske by- og landhaver, som Edwin Lutyens og Gertrude Jekyll nogle år forinden havde tegnet i England.

På grund af det resultatrige samarbejde med de to nævnte arkitekter blev Akademisk Arkitektforening opmærksom på G. N. Brandts betydningsfulde virksomhed og gjorde ham til medlem i 1918.

G. N. Brandt og Stephan Nyeland

I 1905 måtte G. N. Brandts onkel på grund af økonomiske vanskeligheder opgive ledelsen af havebrugshøjskolen »Vilvorde«. Han bosatte sig på Bornholm (Gudhjem og senere Christiansø) og koncentrerede sig de følgende år om at samle materiale til sit store uafsluttede værk *Havebrugets Historie i Norden gennem Tusind År*. Brandt besøgte ham ofte, sidst på Christiansø, hvilket førte til, at han fik interesse for dette særprægede sted og skrev en afhandling om fæstningsøens historie og som konklusion gik ind for en totalfredning af øen for at sikre dette værdifulde miljø for nationen.

Nyeland døde i 1922, og Brandt arvede en part af det rige havebrugs-historiske bibliotek, men størstedelen kom til Nationalbiblioteket i Oslo. Det øvrige store materiale, tekst og billeder, er i dag opbevaret på Landbohøjskolens bibliotek.

Fra Nyelands bo stammer også det fine egetræs-epitafium fra Østerlars Kirke, som i mange prydede Brandts naturhave i Ordrup.

I 1924 blev G. N. Brandt knyttet til Akademiets Arkitektskole som den første lektor i havearkitektur og beplantningsspørgsmål, idet man naturligvis ønskede at udnytte hans store kompetence i disse fag til gavn for de unge arkitekter og for dansk byggeri i det hele taget. Lektor Brandt var vel ikke nogen flydende forelæser, men blev dog uhyre populær hos de studerende, fordi han altid sluttede med klare og indlysende konklusioner. Han støttede sin undervisning med en udsøgt og efterhånden berømt samling af lysbilleder. I de følgende år blev G. N. Brandt desuden en meget benyttet foredragsholder om have- og beplantnings-æstetik i de interesserede foreninger og undervisnings-institutioner. Han var censor ved Landbohøjskolens havebrugseksamen i årene 1926-41 og blev meget benyttet som dommer i konkurrencer om have- og parkplanlægning. På grund af svigtende helbred opgav han dog allerede i 1941 sit lektorat og de fleste andre officielle hverv.

G. N. Brandt tegnede ikke!

Efter krigen 1914-18 udviklede Brandt sig til at blive Danmarks førende havekunstner. Han udførte i de næste år mere end 200 større eller mindre have- og parkprojekter, ikke alene i København og nordlige omegn, men

over hele landet og i Skåne. Det var i og for sig ikke mange, men opgaverne var tidens mest repræsentative!

G. N. Brandt arbejdede »pr. medium«, som det blev sagt, og derfor udvalgte han selv i årenes løb sine medarbejdere blandt fagets mest kunstnerisk begavede unge, som forstod hans intentioner. Foruden de allerede nævnte arkitekter var følgende havearkitekter knyttet til hans virksomhed i kortere eller længere perioder: *Jacob Bergmann*, *Eigil Kiær*, *Georg Georgsen*, *C. Th. Sørensen*, *Sven Hansen*, *Troels Erstad* og *Aksel Andersen*. Dertil kom så samarbejdet med flere arkitekter. I det sidste år fra 1942-45 gik G. N. Brandt i kompagni med den unge *Troels Erstad* om forskellige opgaver.

Gentofte

I 1918 købte kommunen patricier-ejendommen »Øregård« på Strandvejen i Hellerup. Den blev gjort anvendelig til offentlig park ved nødvendig uddynding af beplantningen, ved anlæggelse af stier og opstilling af bænke og skulpturer. Parken er i dag kendt for sin farverige blomsterplæne om foråret og for Gentofte Kommunes lokalhistoriske museum i den fine gamle ejendom.

Samme år erhvervede man en villagrund fra »Salem«, hvorved det blev muligt at påbegynde Gentofte Folkepark omkring Gentofte Sø. Endelig fulgte i 1920-erne anlæggelsen af Gentofte Stadion.

Som kommunens konsulent udpegede G. N. Brandt visse skovområder i Gentofte som bevaringsværdige, deriblandt Ordrup Krat, hvor han selv havde levet sine første år (»Krathuset,«). En udstykningsplan til dette smukke og karakteristiske område førte til en offentlig avis- og tidsskriftspolemik med et uretfærdigt angreb på Brandt. Et ikke publiceret voldgiftsforlig førte til, at han ved et åbent brev i *Poul Henningsens* tidsskrift »Kritisk Revy« i 1928 meldte sig ud af Akademisk Arkitektforening og brød med Naturfredningsforeningen. Gennem nævnte tidsskrift og dets redaktør P. H., som var Brandts nære ven, rettede han hæftige angreb på Naturfredningsforeningens ledelse for manglende faglig kompetence. »Brandt støbte kuglerne, og jeg skød dem ud«, som P. H. senere skrev!

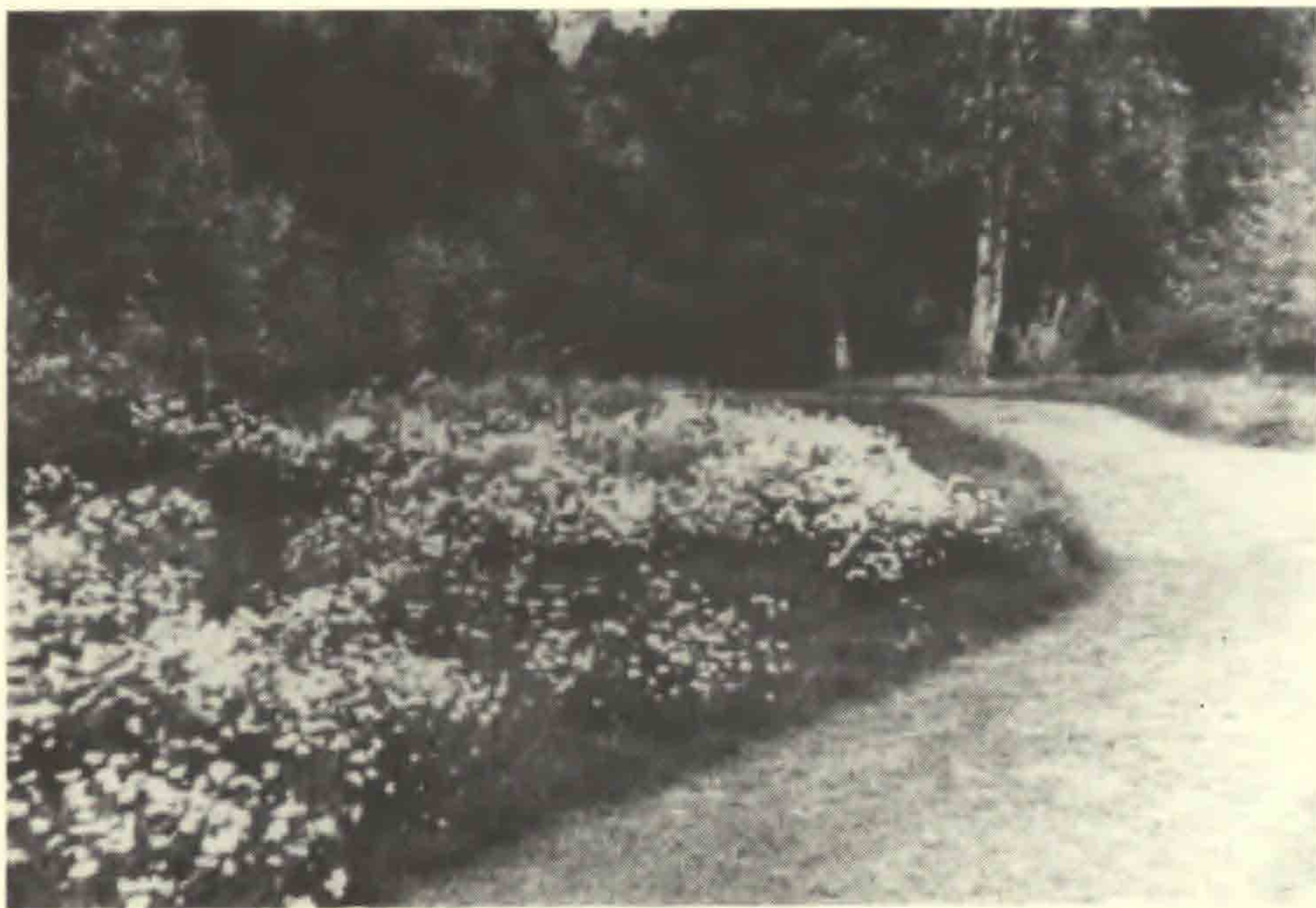
I 1912 blev en ny kirkegård i Hellerup åbnet og i 1918 påbegyndtes en udvidelse af Ordrup Kirkegård, hvor Brandt ved plantning af fyrretræsgrupper gav en afdeling skovkarakter. Til sidst byggede professor Edvard Thomsen et nyt kapel i 1926, og ved siden af det anlagde Brandt den efterhånden berømte »Eng«, en sti der gik ud i retning af Holmegårdsvej. Her lå tidligere en vej.

G. N. Brandt arbejdede her med kontrasten mellem det tætklippede græs på midterstien og en fritvoksende engvegetation af vild guleros, påske- og pinseliljer og andre vilde løgvækster og lupiner. Brandt havde

allerede brugt dette eng- eller skovstimotiv fra Munstead Wood i flere af sine haver, blandt andet ved Store Mariendal (1921) og en anden have i Ryvangen (1923).

G. N. Brandt havde ved mange rejser i udlandet – navnlig Tyskland – nøje fulgt den seneste udvikling inden for kirkegårdsarkitekturen. Ikke mindst interesserede han sig for de nye skovkirkegårde i Tyskland og Sverige (Stockholm 1904), som var anlagt i eksisterende skove.

I en afhandling i 1922 »Kirkegårde og Gravsteder« skrev G. N. Brandt herom og formulerede for første gang på dansk kirkegårdsplanlæggerens æstetiske problem, at få de mange små enheder (gravstederne) til at gå op i en højere havearkitektonisk helhed!

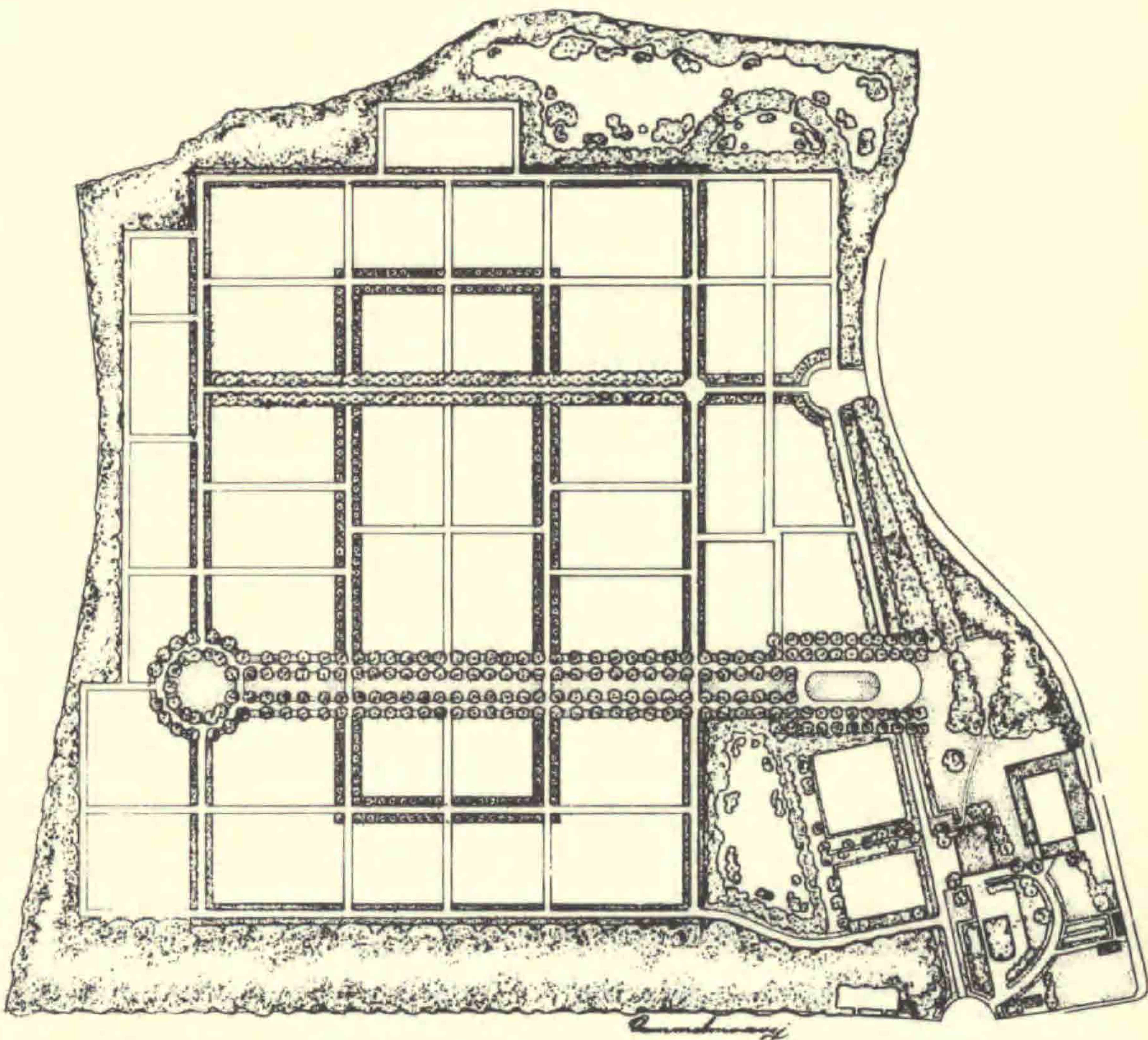

Klippet og uklippet græs i en have i Vedbæk.

Hovedværkerne

I Gentofte Kommune var det endelig blevet nødvendigt – trods nævnte udvidelser – at anlægge en centralkirkegård. Valget stod imellem forskellige arealer, men i 1925 besluttede man sig for at købe »Vintappergården« ved Lyngbyvej i den vestlige ende af Gentofte. G. N. Brandt fik til opgave at projektere den nye Mariebjerg Kirkegård. Med havearkitekt C. Th. Sørensen som tegner og medarbejder kunne han i marts 1926 aflevere den færdige hovedplan.

Ved sin præcise kvadratiske udstrækning, med yder-, inder- og tværal-
léer af forskellige markante træarter for at lette orienteringen, og med de
kultiverede gravmæleservitutter, blev Mariebjerg datidens idealkirkegård.
Yderrammernes, gravafdelingernes og urnegårdenes blandede træplant-
ninger, som kunne ryddes efter behov, var en idealisering af vor nationale
løvskov, og anlægget blev således et dansk sidestykke til de tidligere
skovkirkegårde i bl.a. Hamburg (Ohlsdorf) og Stockholm (Södra Begrav-
ningsplats), men med en mere menneskelig virkning! Alléernes lige linier
gav en fin kontrast til den landskabelige beplantning af blandt andet de

Plan over Mariebjerg Kirkegård under Gentofte Kommune.

2 eksisterende grusgrave, som blev indrettet til urnebegravelser. Et kapel blev opført af Frits Schlegel, og hele anlægget blev taget i brug 1936. Det er siden blevet besøgt og beundret af mange fagfolk fra ind- og udland og må betragtes som et hovedværk i nyere dansk havekunst! Som erkendtlighed for det vellykkede planlægnings-arbejde ansatte Gentofte Kommune G. N. Brandt som den første kommunegartner i 1927. I 1928 udnævntes han til Ridder af Dannebrog.

I 1925 fik G. N. Brandt også til opgave som storbryggeriet Carlsbergs beplantningsrådgiver at planlægge parken ved brygger Vagn Jacobsens sommerejendom »Svastika« ved Strandvejen i Rungsted. Her kultiverede han de eksisterende havebeplantninger og indpassede nye, så det hele blev harmonisk indpasset i det omgivende kystlandskab. I den udstrakte parks yderplantninger, som indrammede en stor plæne med solitærtræer, blev anlagt 4 særhave med årstidernes blomster, en junihave, en forårshave med landbohavetypen og den berømte runde rosenhave.

Anlægget ved »Svastika«, som desværre nu er helt forsvundet, var en af de få danske eller skandinaviske haver, der talte sammenligning med de berømte anlæg, som Edwin Lutyens og Gertrude Jekyll nogle ti år forinden havde skabt i England.

Artikler og afhandlinger

G. N. Brandt udsendte ikke flere bøger, men da han var enormt interesseret i sin professions udvikling og forhold, skrev han en række artikler og afhandlinger om mange forskellige faglige emner, når han følte trang eller grund til at fremsætte sine meninger. Artiklerne havde ofte en polemisk karakter, og i afhandlingerne samlede han sine erfaringer på et bestemt gebet. I »Træer« fra 1920 skrev Brandt om dyrkning af træer, om rigtig beskæring af dem, om deres æstetik og anvendelse som alléer, solitærtræer m.m.

I en anden polemisk og læseværdig afhandling fra 1924 fremsætter Brandt sine synspunkter om naturfredning. Han deler naturbetragtningen i 3 stadier, den vitale, den æstetiske og den biologiske. En bestemt central del af Dyrehaven i Klampenborg foreslår han, at man lader ligge urørt i fremtiden, så den »kan dø i skønhed«. Det vil tilfredsstille dem med de to sidste former for naturfølelse. Udenom dette areal skulle skovplantningerne så forynges forstligt til befærdelse for dem med den førstnævnte naturfølelse. Dyrehaven er hele Danmarks naturpark og skal tilfredsstille befolkningens forskellige former for naturfølelse. Brandt polemiserede stærkt imod fredning af en bestemt tidsalders landskab og hævdede, at »landskaber er noget, mennesket selv laver«! (Artiklen »Dyrehavens De-ling« fra 1924).

De sidste arbejder

G. N. Brandt trak sig efterhånden ud af de fleste af sine offentlige hverv. Når der alligevel var noget, som han partout mente at måtte gøre, ringede han fra Ordrup til venner eller kolleger »for diskret at trække i trådene«.

Som havekunstner blev Brandt mere og mere interesseret i havens og parkens praktiske anvendelse, og i det at den fik en friere landskabelig udformning.

Nogle af de vigtigste projekter, som G. N. Brandt udførte i de seneste år, var i 1940 Radiohusets taghave, hvor de tekniske problemer blev løst på en glimrende måde, Universitetsparken på Nørre Fælled i København og direktør K. F. Ulrichs have i Vedbæk.

I 1943 fejrede Tivoli sit 100-årsjubilæum og hertil gav Brandt som dens havearkitekt ideen til den populære parterrehave. Hans inspiration stammede fra en lignende nyere springvands-terrace ved slottet Fürstenstein i Schlesien, som han tidligere havde besøgt. Aksel Andersen udførte det praktiske projekteringsarbejde med egetræsskålene og den rige blomsterbeplantning.

Parterrehaven i Tivoli i København.

Sammen med Tivoli's chefarkitekt Poul Henningsen udarbejdedes en udviklingsplan for havens fremtid. Heri understregede Brandt, at Tivoli er en have, og foreslog, at promenaden blev strammet op, så den atter fik sin oprindelige voldkarakter. De manglende elmetræer her indplantes igen. Til havens andre solitærtræer, som holdes væk fra volden, plantes efterhånden andre og lettere træarter. Græsarealerne udvides og gøres sammenhængende, eventuelt anlægges en stor plæne i Tivoli's centrale område.

Samtidig udarbejdede Brandt en betænkning om Roskildevejen imellem Ndr. Fasanvej og Pileallé. Disse 2 arbejder, G. N. Brandts sidste, blev afleveret i marts, få uger før hans død i april 1945.

Kort forinden blev G. N. Brandt tildelt den fornemme C. F. Hansen-Medaille.

G. N. Brandts betydning som havekunstner

Brandt betegnede altid sig selv som gartner, og han havde også det store plantekendskab, som er nødvendigt for en havearkitekt.

Sammen med en anden gudbenådet kollega *Jens K. Jørgensen* fra Det Kgl. Danske Haveselskab indførte han for alvor stauderne, de flerårige blomsterplanter, i de danske haver. Med ham blev græsset også i højere grad brugt og udbredt som almindelig bund i haverne, så de grusede stier blev færre.

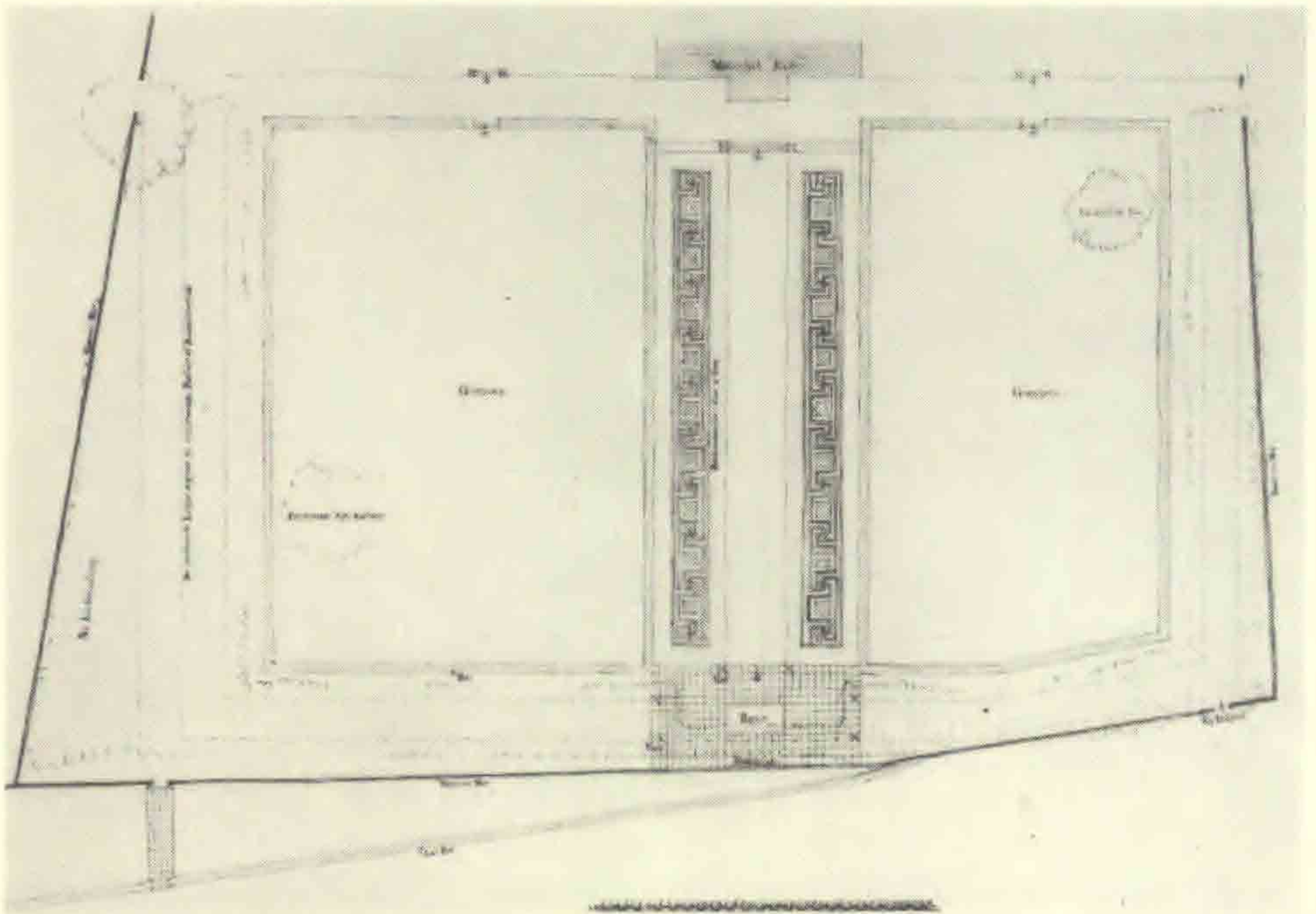
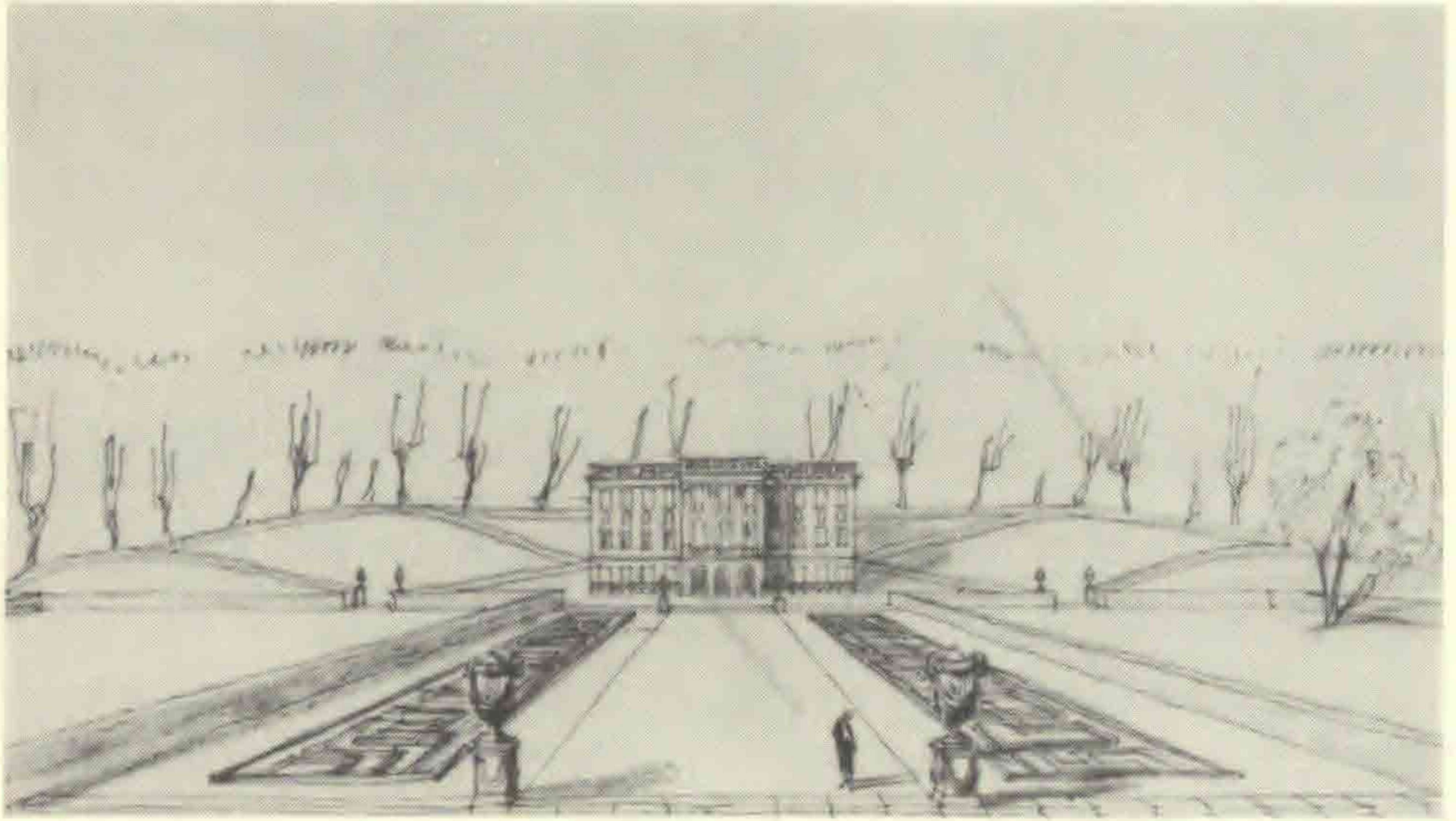
Den historisk-botaniske Have i Vordingborg.

G. N. Brandt havde en eminent medfødt evne til at vurdere et terræns gartneriske muligheder, fornemme stedets ånd, *genius loci*, som den kaldes i England, og vælge netop den beplantning, som bedst passer hertil. Han brugte for det meste kun planter i grupper eller bede, der havde samme vækstvilkår i naturen og var dermed i tidlig overensstemmelse med den nye økologiske og landskabelige bølge, som brød igennem med fuld kraft i Europa efter den anden verdenskrigs slutning! Endvidere havde Brandt en højt udviklet sans for træers og planters former og stoflige virkninger, og han forstod at rendyrke dem i haverne, så de ikke modvirkede hinanden æstetisk set. Brandt hadede visse unaturlige planteformer som for eksempel den stive blågran, de kostagtige toppodede japanske kirsebærtræer og de forkert beskårne vejtræer, som han altid agiterede imod. Brandt var heller ikke ynder af visse blandingsfarver som f.eks. blårød. Blodbøgen fandt han afskyelig, og han advarede imod brugen af blomster med krap- eller skarlagensrøde farver.

Det vigtigste i en have var efter Brandts mening planternes trivsel. Han arbejdede med noget, der er essentielt i al god havekunst: kontrasten mellem det arkitektonisk retlinede og det selvgroede, hvad enten det var en pude af stenbedsplanter, der kryber over en stenkant, en klippet lige græssti i kontrast til sidernes fritvoksende eng- eller skovbundsplanter, et arkitektonisk anlæg eller en særhave i modsætning til de mere frie og landskabelige omgivelser, hvilket giver en rigere virkning. Han blev i sine senere år mere interesseret i den frie landskabelige haveform og hævdede, at man ikke kunne vurdere den havekunstneriske værdi af en landskabelig haveplan, men må opleve den på stedet.

Ved sine grundigt udarbejdede arbejdsbeskrivelser og ved sit samarbejde med anlægsgartnere, gjorde Brandt også sin store del til, at der opstod nogle meget dygtige firmaer inden for anlægsbranchen. Det gode og resultatrige samarbejde, som således udviklede sig i Danmark imellem havearkitekt og anlægsgartner i disse år, har vakt megen respekt og beundring blandt udenlandske fagfolk.

Ved sine skrifter og sin personlighed skabte G. N. Brandt respekt for sit fag, så det blev mere accepteret og ligestillet med arkitektens og ingeniørens i projekteringsarbejdet! Gennem utallige rejser til udlandet, navnlig til Tyskland, havde Brandt tæt kontakt med udenlandske kolleger og holdt sig derved nøje orienteret om alt, hvad der skete inden for havekunsten. Til gengæld erfarede de gennem ham, om alt hvad der skete faglig set i Danmark og fik respekt herfor! Som *lektor i havearkitektur på Kunstakademiets Arkitektskole* arbejdede han for en rigtig brug af planter og træer, og for større forståelse af beplantningens æstetiske betydning for havens og husets enhed.

Plan til omordning af Marienlysthaven ved Helsingør 1919 Forslag I G. N. Brandt 3.10.1919.

Størstedelen af Brandts værdifulde internationale fagbibliotek kom til Byggeriets Studiearkiv på Kunstakademiets Arkitektskole. (224 bind).

Som havekunstner var G. N. Brandt særdeles ambitiøs. Af naturen var han den fødte skeptiker og dertil yderst selvkritisk, ærekær og sensibel. Brandt fulgte altid stærkt interesseret sit fags udvikling og indlod sig gerne i diskussioner, hvor han ved spirituelle og næsten injurierende udtalelser gjorde dybt indtryk på deltagerne.

Efterhånden havde Brandt oparbejdet en sådan faglig autoritet, at klienterne ikke ventede nogen forhandling med ham. Han vidste nøjagtig, hvordan det pågældende anlæg skulle udformes, og præsenterede sin plan, som så blev realiseret uden diskussion. De naive mennesker, som af gode grunde ikke havde Brandts medfødte havekultur og højt udviklede æstetiske sans, kom let ud for hans slet skjulte sarkasme.

I en lille artikel på tysk, dansk og svensk »Den kommende Have«, Brandt oprindeligt skrev som korresponderende medlem af Deutsche Gesellschaft für Gartenkunst i 1927 i forbindelse med en udstilling og påfølgende enquête, gav han udtryk for sit syn på havekunstens muligheder. Brandt var heri skeptisk med hensyn til folks forståelse for havekunst i almindelighed og for deres naturfølelse i særdeleshed! Derfor frarådede han at projektere dyre terrasseanlæg og skabe varierede rumvirkninger.

Planternes trivsel og blomsternes duft og farvepragt havde derimod alle en umiddelbar og ægte glæde ved, så penge til jordforbedring i en have var aldrig spildt!

En have måtte også betragtes som klientens legeplads og burde derfor ikke projekteres mere »masivt«, end at mindre omlægninger ikke ændrede anlæggets hovedkarakter.

Af og til ville der dog tilfalde havekunstneren mere avancerede opgaver, sluttede han! En nations havekunst er aldrig højere end den levende havekulturelle tradition, uanset hvor mange begavede havekunstnere og kræsne enkeltpersoner, der lever i landet!

Derfor er det også en vigtig opgave for fagfolk gennem skrift og tale at højne og stimulere forståelsen for havekunst og havekultur.

LITTERATUR

Andersen, Aksel: G. N. Brandt, i *Havekunst* 1945 nr. 1 s. 1-10.

Jørgensen, Axel: G. N. Brandts Haver, i *Arkitekten* 1919 s. 197-208.

Nicolaisen, Åge: G. N. Brandt, i *Dansk Biografisk Leksikon*.

Rasmussen, Steen Eiler: G. N. Brandt, i *Havekunst* 1938 s. 37-48.

Rasmussen, Steen Eiler: Kommunegartner G. N. Brandt er død, i *Politiken* 1. maj 1945.

Schlegel, Frits: G. N. Brandt in memoriam, i *Arkitekten* 1945 s. 21-36.

Sørensen, C. Th.: Om Haver 1939, heri omtale af Svastika, Mariebjerg kirkegård og tre andre haver.

Tholle, Johs.: G. N. Brandt, i *Gartnertidende* 1945 9. maj.

En fuldstændig G. N. Brandt-bibliografi er under udarbejdelse af forfatteren.

G. N. Brandts haveplaner:

48 planer findes på Landskabslaboratoriet (deriblandt til Mariebjerg og Svastika) på Kunstakademiets Arkitektskole.

Ca. 20 planer findes på Kunstakademiets Samling af Arkitekturtegninger.

Brandts planer til parkerne i Gentofte Kommune findes på stadsgartnerens Kontor på Gentofte Rådhus.

61 andre sager fra G. N. Brandts arkiv findes midlertidigt hos undertegnede, men vil blive overdraget til Akademiets Samling af Arkitekturtegninger.

G. N. Brandts haveanlæg idag:

Alle G. N. Brandts offentlige haveanlæg i først og fremmest København, Helsingør og Vordingborg er nogenlunde intakte, fraset mindre moderniseringer. Det samme gælder Brandts fine parkanlæg i Gentofte.

Af de mange private haver, som Brandt skabte navnlig i Københavns nordlige omegn, er der meget få tilbage, der har bevaret deres brandtske særpræg. Ikke få er helt forsvundet. En oversigt over alle Brandts offentlige og private have- og parkanlæg og deres tilstand idag vil blive udarbejdet.

1. Asger Ørum-Larsen. Født 1913 i Ordrup.

Uddannet i eksporthandel og plantagedrift og derefter som have- og landskabsarkitekt ved bl.a. Kunstakademiet i København og ved universitetet i Durham i England. Yderligere studeret kunsthistorie (havekunst) i London og København.

Knyttet til professor, havearkitekt C. Th. Sørensens tegnestue og flere andre private og offentlige planlægningskontorer, bl.a. Odense og i Køge Bugt området.

Interesseret i faglig forskning og medlem af den engelsk-amerikansk forskningsgruppe Landscape Research Group i London.

Løvengen og den engelske landskabspark

Af Asger Ørum-Larsen

Man har i Nord-Europa længe været ret overbevist om, at den frie engelske havestil kan have en vis forbindelse med den gamle nordiske landskabstype, løvengen kaldet, uden at have beviset. I 1967 skrev den svenske forsker *Lars-Gunnar Romell* en artikel herom i et tysk tidsskrift, hvori han gør nærmere rede for denne teori. En tysker, professor *Jost Trier* har taget tanken op og i flere skrifter nærmere undersøgt den sammenhæng, der kan være mellem denne nordiske løveng og den engelske landskabspark med de bølgende græsflader og karakteristiske trægrupper, som navnlig *Lancelot »Capability« Brown* udformede den.

Men først, hvad forstås egentlig ved begrebet løveng? I Nord-Europa, hvor græs om vinteren er sparsomt eller dækket af sne, havde bønderne i nærheden af gårdene nogle træ- og buskgrupper spredt på et græsareal. En sådan løveng fremkom enten ved rydning i eksisterende lunde eller skove, så der blev mulighed for græsvækst i bunden, men kunne også plantes.

Om sommeren afhuggede man her grene og kviste, tørrede og bundtede dem og brugte dette »bladhø« som vinterfoder for geder, får, heste og stamkvæg. Det var jo før foderroernes tid. Græsset på engene blev også slået i løbet af sommeren og tørret til hø. De nedfaldne tørre grene og kviste blev om foråret revet sammen i bunker, afbrændt og asken udstrøet som gødning til træer og græs, der således ernæringsmæssigt hvilede i sig selv.

Det siger sig selv at en sådan løveng også forsynede gårdene med brændsel, eller blev holdt i såkaldt *copse-* ell. *coppice-*drift, d.v.s. at sideskuddene på de nedskårne træer jævnlige kunne høstes og anvendes som hegnsmateriale eller til værktøjsskafter m.m.

Sådanne løvenge kan endnu ses på den svenske ø Gotland i Østersøen, hvor man hæger om denne gamle landskabsform. På grund af omtalte driftsform udviklede der sig i disse løvenge særlige plantesamfund med blandt andet vilde orkideer, liljekonvaller og valmuer, som *Carl von Linné* beundrede under sit besøg på Gotland i 1741 og senere beskrev i bogen »*Gotlandsrejsen*« fra 1747. Disse løvenge havde stor praktisk betydning for landbefolkningen, men fik også æstetisk værdi for den.

Med deres skyggefulde træer, græs, engblomster og de fredelig sysler her, blev de et yndet motiv i den folkelige poesi og kunst. Løvengen var det nærmeste, man kunne komme til biblens beskrivelse af paradisets have.

I tysktalende lande hed en sådan løveng »anger«, og landbrugsmetoden må også have været kendt i Nord-England, muligvis indført af angelsakserne. Måske har løvengen med dens kombination af nytte- og skønhedsværdi endnu eksisteret i Northumberland, da Capability Brown voksede op her. Traditionen kan have levet hos landbefolkningen og blevet fortalt ham. Til de trægrupper, Brown indførte som væsentligt motiv i sine mange parker, brugte han ihvertfald de samme træer med foderværdi, som man havde i løvengen: ask, elm, lind, ahorn, hassel o.s.v. Hemmeligheden ved den frie engelske parkstils hurtige succes og udbredelse i England og Nord-Europa er måske, at den genoplivede det gamle landskabsbillede, som levede i folks erindring?

Derved gav Lancelot Brown den havestil, som *William Kent* skabte efter barokkens græsk-romerske landskabsbillede, et mere hjemligt og nordisk præg!

LITTERATUR:

Gill Hedley: Capability Brown and the Northern Landscape. Katalog. Newcastle-upon-Tyen 1983.

Lars-Gunnar Romell: Die Reutetrieb und ihr Geheimnis. Studium Generale 20, 1967.

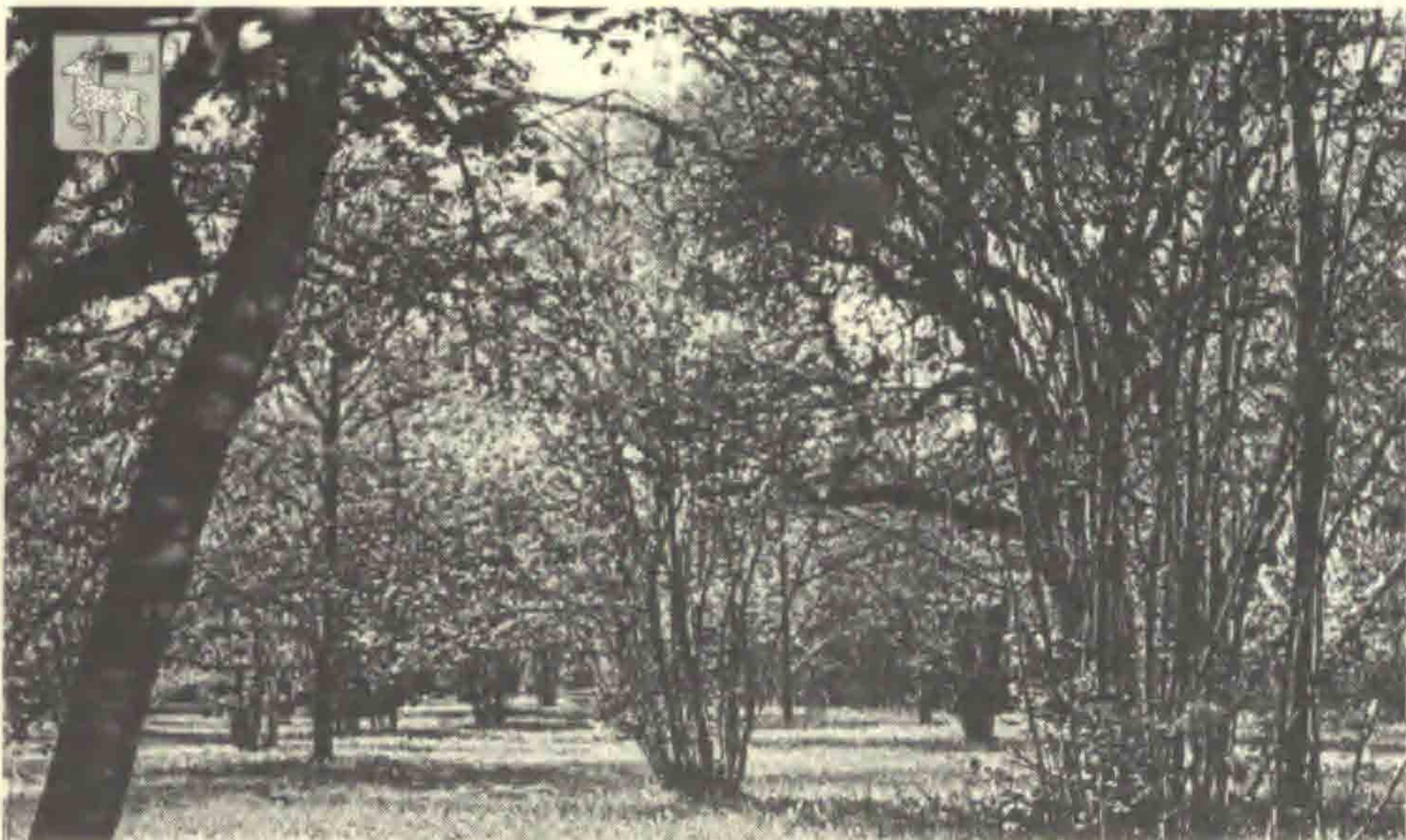
Samme: Gotlandsänget och dess Framtid. Uppsala 1942.

M. Sjöbeck: Lövängkulturen i Sydsverige. Dess uppkomst, utveckling och tilbakegång. Ymer 1933.

Jost Trier: Anger und Park. Eine vergessene Wurzel des englischen Gartens.

Institut und Lehrstuhl für Landschaftsbau und Gartenkunst, Technische Universität Berlin 1968.

E. Worsøe: Øster Lovnkær. En tidlig dansk løveng og dens flora. Flora og Fauna 79: 1-10, Århus 1973.

Sankt Lukas Stiftelsens have

Af Johan Lange

Artiklen har været bragt i »Hilsen fra Diakonissehuset Sankt Lukas Stiftelsen« nr. 155 1983 samt i Fonden for Træer og Miljø's årsberetning 1984; artiklen bringes her med de rigtige tegn for henholdsvis ukorrekt synonym (fx »Akacie« om *Robinia*) og (have)sort (fx *Betula verrucosa* 'Bøghs').

Hvornår denne dejlige have bag de høje bygninger fra de første år af 1930'erne er anlagt, vides ikke. Årstallet for de ældste træers plantning kan dog løseligt sættes til tiden mellem 1767 og 1770. I 1767 udskiftedes nemlig en stor del af Gentoftes jorder hørende under godset Bernstorff; og gården Lundegård opførtes af auktionsdirektør Johan Frimodt. Vi kender vurderingssummen af bygningerne, der også beskrives kort. Der har været en ganske statelig forstue med dobbeltdør på vestfacaden, og vi må regne med at denne indgang straks er blevet markeret ved en dobbeltrække af *lindetræer*, altså en allé fra vejen lige op mod hoveddøren. Og denne lindeallé eksisterer endnu, om end i noget forkortet form, idet Diakonissehuset med kirken byggedes noget nærmere Bernstorffsvej end Lundegårdens stuehus, der blev nedrevet i 1930, ligesom Bernstorffsvej sikkert er blevet udvidet siden Lundegårdens tid. Men der står dog otte stynede lindetræer i en kort markant allé, som stadig »værner« indgangen mod den ondskab, som det var indgangstræers opgave i oldtid og middelalder at holde borte. Jo, en lille rest af hedenskab lever stadig i bedste velgående foran Lukasstiftelsens gudshus, og der bliver værnet om den, nu dog kun af æstetiske grunde.

Men der findes jo en allé til langs den sydlige side af den centrale, store have, og den er endda ca. 100 meter lang. Den synes ikke at have »værnet« nogen indgang, men har kun fungeret som statussymbol. For det var jo mange statelige herregårdshavers særkende med 2-3 parallelle alléer, attråværdigt også for den mindre gård.

Om Lundegårdens have har haft en parallel-allé langs sin nordside kan ikke siges, men umuligt er det ikke, selv om den i så tilfælde næppe har haft en lang levetid.

Ud over de to nu eksisterende lindealléers træer findes der adskillige træer af nogenlunde samme ælde som lindene. En noget gådefuld stilling indtager de to store *hestekastanietræer* der flankerer indgangen til hospitalsfløjen. De må være meget ældre end bygningen og kan altså ikke være

plantet som indgangstræer til dette hus og står i det hele taget så langt fra hinanden og så langt fra stedet hvor Lundegårdens fløje lå, at de heller ikke har kunnet være knyttet til denne gårds nordfløj. Det må være to af den gamle haves træer der tilfældigvis har stået sådan, at de med stort held kunne inddrages i det varige haveanlæg.

Af lignende ærværdig alder er *robinien* («akacien») lige ud for portbygningens mod haven vendende port; den har også tilfældigvis haft så gunstig en placering i forhold til de nyopførte bygninger, at den nu indtager en meget fremtrædende plads i haven.

Både hestekastanie og robinie er forholdsvis nye træarter i dansk havebrug; de kom til landet henholdsvis ca. 1720 og ca. 1730 og er blevet umådelig populære begge to, den første oprindelig på grund af sin nytteværdi, frøene er godt tilskudsfoder til hjorte (og køer), den anden af æstetiske grunde.

Mere diskret end robinien står en *ahorn* i nærheden; den er nu inddraget i et busket med mange forskellige buske af yngre årgang, efter stammen at dømme er den ca. 50 år. Trods det at ahorn nu optræder som ægte dansk skovplante (ofte af skovbrugere dog betragtet som ukrudt), er det en fra Tyskland indført plante (vist midt i 1600-tallet) der nu befinder sig særdeles godt i haver og skove og sår sig overalt.

Af de dekorative træer fra Lundegårdstiden må *rødegen* siges at indtage en særstilling på grund af sin ejendommelige kronform, der ellers ikke er typisk for arten. De individer der mange steder her i Danmark dyrkes i skove som vedproducenter og til afskærings-pyntegrønt (eller -rødt, da løvet ofte farves smukt rød (eller gult) før løvfald) eller undertiden i parker og haver som her til pryd, har lige gennemløbende høj, rank stamme. Men typen her i haven gør sig særdeles godt, og træet står stadig så frit at dens særegne kronform kommer rigtig til sin ret. En ca. 75-årig diakonisse husker den kun som meget bredkronet.

Af frugttræer har der sikkert været særdeles mange i sin tid, nu er der ikke mere tilbage end en gråpære og tre, måske fem *fuglekirsebær*. Denne sidste træart kan måske dårligt kaldes et frugttræ, for frugterne er ikke meget bevendt, og hvorfor der står så mange her er noget af en gåde, sandsynligvis er det grundstammerne til fem *sødkirsebær* der har fået lov til at skyde igennem som vildskud, hvorefter ædelriset (eller -kronen) er gået til grunde.

Enkelte flere træer fra den oprindelige haves tid indgik efter 1934 stadig i havens plantebestand, således i hvert fald en stor *elm*, der først er fældet efter 1963.

Alle de resterende træer og buske i haven, sandsynligvis også stauderne er nok plantet efter at Lundegård var blevet revet ned (sammen med en *vildvin*, der beklædte murene, men som måtte dø med huset), nogle endda

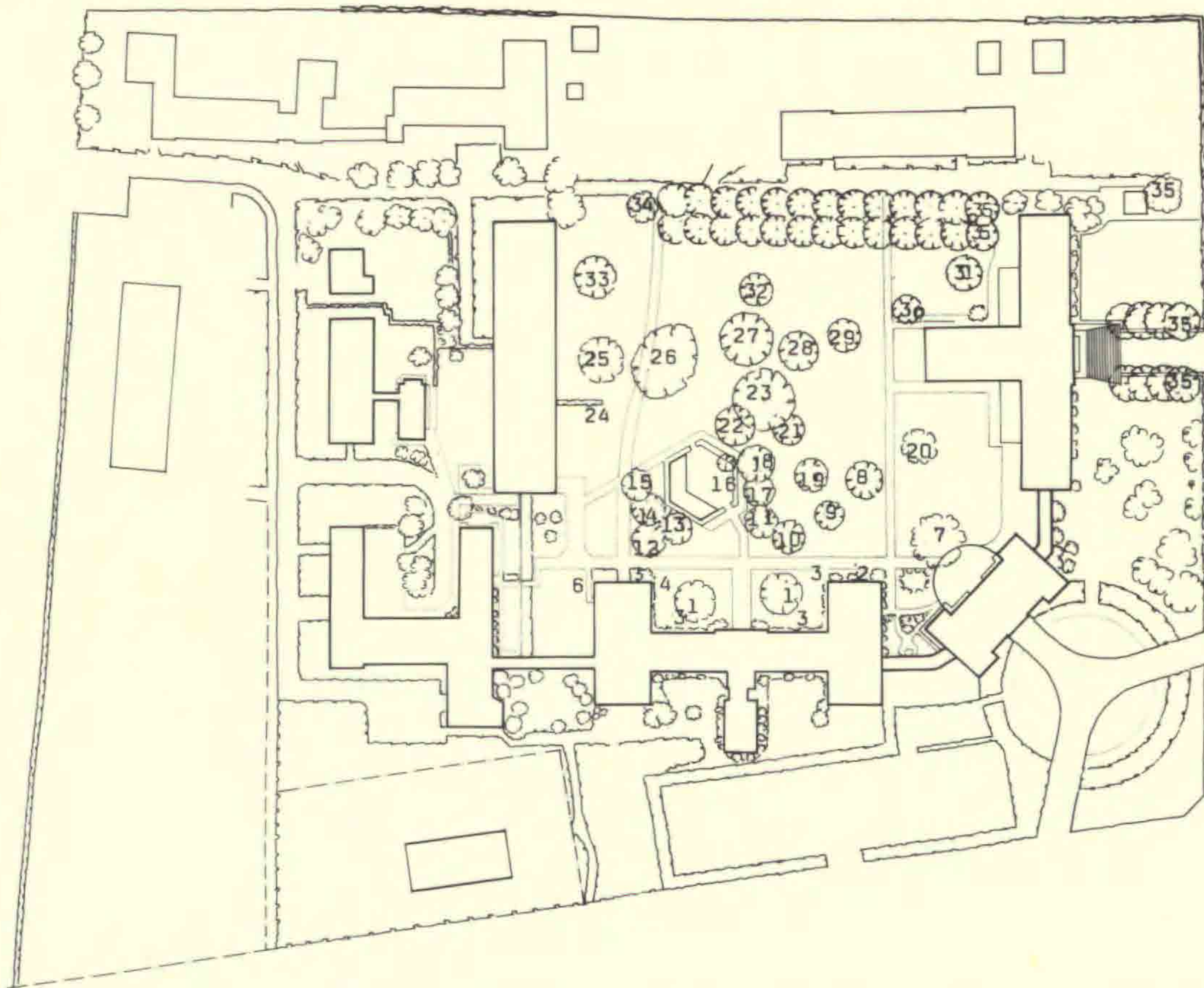
i meget sen tid. Af de mange arter kan der være grund til at nævne nogle få særlig interessante, enten på grund af deres kulturhistorie eller deres bemærkelsesværdighed i anden henseende. Til de første hører de fra dansk middelalder kendte *mandel*, *ægte kastanie*, *sort morbær* og *sevenbom*. De tre første med velkendte og skattede spiselige frugter, mens sevenbom er blevet nærmest berygtet på grund af sine abortfremkaldende egenskaber; den menes at være blevet dyrket ved nonneklostre og muligvis anvendt til fosterfordrivelse. Men her ved Lukasstiftelsen dyrkes den nok af helt andre grunde.

Gammelkendte, ja oprindelige og vildtvoksende i Danmark er *taks* og *kristtorn*, begge stedsegrønne underskovsplanter i dele af landet, taksen dog kun rigtig »vild« ét sted, nemlig syd for Vejle Fjord; taksbuer spillede en stor rolle i middelalderlig krigsførelse. Grene af kristtorn er blevet brugt i stuer og stalde til pynt og til afværkning af mareridt, også hos husdyr.

Af de meget sent til Danmark indførte planter bør nævnes den stedsegrønne Berberis-art *Berberis gagnepainii*, der delvis omkranser solpladsen; planten stammer fra Kina. Ligeledes fra dette århundrede er *duetræet*, »lommelørklædetræet« med de mærkelige dinglende kugleformede blom-

Haven i vinterdragt, set fra Dr. Alexandrines Hus. I forgrunden den bredkronede rødeg, til venstre lidt af den lange linde-allé.

Sankt Lukas Stiftelsens have Kortet er, med undtagelse af trænumrene, rentegnet af stadsgt. Tove Christensen til ovennævnte »Hilsen fra Sankt Lukas Stiftelsen«.

sterstande, hver med to hvidlige ovale »klude«. Den senest indførte er nok vandgranen der først er fremspiret i diverse botaniske haver og enkelte planteskoler i 1948, indført direkte fra Kina. Vandgran er løvfældende ligesom lærk, og er blevet overordentlig populær. Og med denne berømte plante der er blevet kaldt et levende fossil, hvis nærmeste slægtninge var vidt udbredt på jorden for 150 millioner år siden, vil vi slutte rundturen i Sankt Lukasstiftelsens have.

Planteliste over det centrale område

Begyndende ved hovedindgangen til hospitalet (hestekastanierne) derefter i øst-vest- og vest-øst-gående linjer sydpå henover terrænet.

1 Hestekastanie	<i>Aesculus hippocastanum</i> 2 stk.
2 Kristtorn	<i>Ilex aquifolium</i> , flere, tæt på muren
3 Almindelig Taks	<i>Taxus baccata</i> , mange, tæt på muren
4 Lille Japankvæde	<i>Chaenomeles japonica</i> , ved hushjørne
5 Lys Blodribs	<i>Ribes sanguineum</i> 'Carneum', ved hushjørne
6 Berberis-art	<i>Berberis aggregata</i> , ved hushjørne
Fritstående træer og buske, begyndende lige ud for portbygningen.	
7 Robinie, »Akacie«	<i>Robinia pseudoacacia</i>
8 Ahorn, »Ær«	<i>Acer pseudoplatanus</i>
9 Paradisæble	<i>Malus baccata</i> ?
10 Blærenød, »Lygtetræ«	<i>Staphylea pinnata</i>
11 Fuglekirsebær	<i>Prunus avium</i>
12 Fuglekirsebær	<i>Prunus avium</i>
13 Vandgran	<i>Metasequoia glyptostroboides</i>
14 Alpe-Guldregn	<i>Laburnum alpinum</i>
15 Fuglekirsebær	<i>Prunus avium</i>
16 Berberis-art	<i>Berberis gagnepainii</i> , på solpladsen
17 Sort Morbær	<i>Morus nigra</i>
18 Magnolie, »Tulipantræ«	<i>Magnolia soulangiana</i>
19 Mandel	<i>Prunus amygdalus</i>
20 Ægte Kastanie	<i>Castanea sativa</i>
21 Havearalie	<i>Aralia elata</i>
22 Duetræ	<i>Davidia involucrata</i>
23 Blodbøg	<i>Fagus sylvatica</i> 'Atropunicea'
24 Sevenbom	<i>Juniperus sabina</i> , hæk vinkelret på Dr. Alexandrines Hus

25 Ægte Kastanie
 26 (Amerikansk) Rød-Eg
 27 Pære-sort
 28 Vortebirk
 29 Fuglekirsebær
 30 Japansk Lærk
 31 Haveæble
 32 Fuglekirsebær
 33 Rødtjørn
 34 Rødklokkebusk
 35 Parklind

Castanea sativa
 Quercus rubra
 Pyrus communis 'Gråpære'
 Betula verrucosa 'Bøgghs'
 Prunus avium
 Larix leptolepis
 Malus domestica 'Skovfogedæble'
 Prunus avium
 Crataegus laevigata 'Pauli'
 Weigela hybrida
 Tilia vulgaris, alleerne

Træer på Lundegårdens tid

	nummer på planen
Parklind, alleerne	35
Hestekastanie, 2 stk.	1
Robinie, »Akacie«	7
Rødeg	26
Fuglekirsebær	11, 12, 15
Gråpære	27

SMÅ MEDDELELSER

Havbrugshistorisk Selskab har bistået en lille række instanser med råd og dåd; vi har således i tiden 1. dec. 83-1. okt. 84 været involveret i følgende sager«.

- I. Præstegårdshave i Frilandsmuseet på Hjerl Hede pr. Vinderup
- II. Brygger Bie's have i Adelgade, Hobro.
- III. Jydske Haveselskabs udstilling Have og Fritid 1984 i Tønder.

ad I. Af museumsinspektør Poul Buskov, Hjerl Hede blev vi bedt om at fremsende forslag til en plan incl. planteliste til anlæggelse af en præstegårdshave i gammel stil ved den nyopførte gamle præstegård i *Frilandsmuseet på Hjerl Hede*. Plantevalget blev drøftet ved bestyrelsesmøder, og de to konsulenter i vor bestyrelse Gerda Mayntzhusen og Thomas Ratjen udarbejdede planen. Plan og liste blev fremsendt i foråret 84. Konsulenternes honorar blev generøst overgivet til vort selskabs slunkne kasse.

ad II. I anledning af en fredningssag på det særdeles velbevarede bryggeri i Hobro, Bie's Bryggeri sendte undertegnede, efter anmodning, en skrivelse til Fredningsstyrelsens 10. kontor. Heraf skal følgende gengives:

Erklæring om brygger Bie's have i Hobro. Ved en inspicering af haven den 25. marts i år blev undertegnede formand for Havebrugshistorisk Selskab glædeligt overrasket ved her at finde et ca. 100 år gammelt haveanlæg i enestående velbevaret og i en af senere modestrømninger helt uberørt stand. Ligsom interiøret i bryggerens lejlighed på forhusets førstesal (stadig beboet af brygger Bie's datter (brygger Svendsens enke)) forefindes fuldstændig som det var for 80-100 år siden, er haven åbenbart blevet holdt ikke blot helt i den gamle stil og med 100-årige haveelementer (stenhøj i 1800-tals udformning, the-lysthus, solur, højbede osv.) men så vidt det har kunnet konstateres på denne årstid også med de for tidsperioden helt rigtige plantearter.

Det er efterhånden blevet yderst sjældent at træffe en »ægte« 1800-tals have, for de fleste af disse haver er enten blevet »elsket ihjel« dvs. overfodret med nyere plantearter og gjort nemmere at omgås, eller de er blevet forsømt, så ukrudt af mange slags har ødelagt dem, og radikale midler har måttet tages i brug for at gøre dem til haver igen.

Det turde være klart at den form for historie som en gammel have repræsenterer burde betragtes med samme veneration som et bornholmerur, en tønderskknipping, et gammelt musikinstrument. Men på grund af havernes skæbnesvangre flygtighed anskues deres værdi på en hel anden måde. Historiske haver i hundred-tusindvis er gået tabt for os.

Når vi så endelig finder en endnu eksisterende burde det være en selvfølge at meget sættes ind for at bevare den for samtiden og fremtiden.

Men en betingelse for at det skal kunne lykkes er rigtignok at den rette mand med veneration for den gamle havestil får ansvaret for at haven kan føres videre som den har været dyrket i 100 år.

ad III. *Det jydsk Haveselskabs udstilling i Tønderhallerne.* 31. aug. – 2. sept. Havebrughistorisk Selskab deltog og havde fået tildelt et gunstigt beliggende lille areal, en bred »bås« med ca. 7 løbende meter bordplads i hesteskoform og tilsvarende vægplads. På bordene var alle vore årsskrift-numre fremlagt ligesom vor nyoptrykte folder, der blev »aftaget« i rigelige mængder. På væggene var ligesom sidste år ophængt 9 af Botanisk Instituts smukke forelæsningstavler af kulturhistorisk særlig vigtige haveplanter med tilhørende letlæselig tekst. På bordet stod også et lysbilledapparat i en dagslysskærm med timer (automatisk fremfører); den kørte hele tiden i de åbne timer (kl. 10-20) og viste i løbet af 20 minutter ialt 81 billeder af dels udvalgte haveplanter med en kort indførselshistorisk tekst dels glimt fra enkelte af vore ekskursioner dels historiske haver til forskellige tider.

Yderligere har vi uden at blive opfordret »blandet os« i 1) Fonden for Træer og Miljø's planer for *retablering af Ledreborgalleen*. Planerne går ud på at den stærkt hullede del af alleen (øst for den velbevarede linde-allé) skal omdannes til ege-allé bestående af frøformerede egetræer af forskellig oprindelse, men vist alle af arten *Quercus robur*. Ege-alleer kendes i hvert fald fra udlandet, men der er ingen tradition for dem i Danmark, hvor *ask*, *elm* og *lind* er de primære fra middelalderen brugte allé-træer. Vort selskabs repræsentant i repræsentantskabet efterlyste en særlig begrundelse for Fonden til at fravige århundredgamle traditioner og fremsendte senere en nærmere redegørelse for sine betænkeligheder.

2) København Kommune har planer om at nedlægge den ca. 30 år gamle *Skolebotaniske have i Mørkhøj* ikke langt fra TV-byen – af økonomiske grunde. Man mener at kunne sælge grunden for et kæmpebeløb med henblik på boligbyggeri. Imidlertid siger de kyndige, at der ingen muligheder er for det, da de moseområder hvori haven ligger, er fredede. Det vil vise sig. Skoleborgmesteren har omkring 1. okt. udtalt til »Københavns Kommuneskole« (se KK nr. 30 s. 585) at »der vil . . . ske en revurdering af hele sagen. En mulighed er at haven helt eller delvis vil kunne videreføres inden for budgettets rammer«. Undertegnede har midt i september i et læserbrev i Politiken (debatsiderne) advaret mod en nedlæggelse bl.a. med følgende ord:

»Det vil være uklogt yderligere at forringe den i forvejen stærkt trængte biologiske undervisning på vore skoler. Nu vil det, i tilfælde af en nedlægning, altså blive endnu vanskeligere at skaffe levende plantemateriale til botanikundervisningen. At lære børn selv den mest elementære botanik efter en bog og evt. en tavle er nemlig umuligt, og så bliver resultatet at det »lykkeligt« bliver droppet. Hvad roller spiller det også om vore unge kender forskel på eg og bøg, lad dog forstmændene om det. Betyder det noget, at vi kender vort nationaltræ; vi har jo fået en letkendelig nationalfugl; det må være nok«.

Johan Lange

BOGANMELDELSE

Yvonne Olrog Hedvall: Några anteckningar kring bibliotekets vid Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens utställning av svensk trädgårdslitteratur våren 1982.

- I. Från klosterträdgård till 1600-talets trädgårdsanläggningar.
- II. Trädgård i 1700-talets Stockholm.
- III. Svenska Trädgårdsföreningen och 1800-talets trädgårdsskötsel.

Forfatterinden har i Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens Tidsskrift for 1983 leveret ovennævnte tredelte oversigt over havebrugets udvikling i Sverige fra klostrenes grundlægningstid til 1800-tallet.

Anledningen er, som det fremgår af den tre gange gentagne fællesoverskrift til de tre velskrevne afhandlinger, en udstilling som ovennævnte akademi havde arrangeret med hovedvægten lagt på litteratur om have dyrkning, også omfattende en del af den klassiske litteratur om havekunst. Forfatterinden viger ikke tilbage for at bringe en kort oversigt over den nordiske haves baggrund i Orienten og Middelhavslandenes havekunst, ja selv i kinesiske lægers og urtebogsforfatteres indsats i længst forsvunden tid. Der nævnes således en kinesisk kejser Shin Nong, der i sin urtebog som den første (?) kommer ind på naturelementerne vand, ild, jord, planter og mineraler, der tilsammen er forudsætningen for dyrs og menneskers liv på jorden. Også græske lægers mellemkomst nævnes kort og især arabernes betydning for havekunsten, især araberne på europæisk jord, som f.eks. Alhambra i Sydspanien. Af planter som sandsynligvis er bragt til Europa af araberne endnu tidligere, nemlig det første årtusinde f.Kr. kan nævnes hamp (*Cannabis sativa*). Andre tidligt nævnte planter er rude (*Ruta graveolens*). Arabernes kulturcentrum i Salerno i S. Italien, vist grundlagt allerede i 700-tallet e.Kr., omtales. Mærkeligt nok nævner forfatterinden ikke Henrik Harpestrengs ophold ved lægeskolen i Salerno i begyndelsen af 1200-tallet; det resulterede i en nok som kendt lægebog. Afskrifter fra 1300-tallet (originalen er gået tabt) findes som godt vogtede manuskripter (alle mere eller mindre brudstykkevise), også i Stockholm, og en værdifuld trykt udgave besørget af Marius Kristensen i første fjerdedel af dette århundrede, ligesom der findes en svensk udgave og andre danske Harpestreng-udgaver.

Yvonne Olrog Hedvalls omtale af Vesuv-egnens svovlholdige jords indflydelse på både krydder- og lægeurters smag og den på egnen dyrkede og fremstillede vins aroma kan næppe stå for kritik. Derimod virker hendes ret udførlige behandling af italienske og nordiske klostres betydning for havebrugets udbredelse helt tilforladelig, ligesom hun kort kommer ind på

*Från 1700
Ekon.*

En Ny

TrädgårdzBook

Sammandragen aff några tro-
swärdige och förfarne Män / som
här om godh Wetzskap
hafwa /

Alla flitige Huushållare sampt Träd-
gårdzmästare och deras Läredranzar til
nytt och gagn / och nu nyligen aff
Trycket utgången.

Stockholm /

Hoos Ignatium Wenter / medh eghen
behojnad / Åhr 1643.

Titelbladet i Arvid Månsson, Trädgårdsbok.

den allerældste indførsel af (sydlige) haveplanter, muligvis gennem vikinger. Men detaljer eller beviser bringes ikke, kun synes hun at støtte sig til bestemmelser i de (væsentlig senere) ældste middelalderlige love om kål-, løg- og kvangårdes beskyttelse.

Den ældste svensksprogede havebog er forfattet af greve Per Brahe den Ældre i 1500-tallet, men nærmere omtale af denne bog, ud over det der meddeles om humlehøst (nærmere hvornår man skal skære humlerankerne af) og at man skal så roer i april, gives ikke, og så at forf. ikke kunne døje adelens luksusliv. Bogen blev først trykt i 1677 på en yngre slægtningens initiativ.

Det er først i 1600-tallet man (ligesom i Danmark) får bøger der er så meddelsomme at vi kan danne os et billede af havebrugets tilstand i Sverige. Den første i Sverige udkomne bog der skriver (også) om prydhaver er udgivet af en franskmand på fransk, André Mollet: *Le Jardin de Plaisir*, Stockholm 1651; den ser statelig og aristokratisk ud og var nok alt for dyr for menigmand; den handler vistnok mest om »hur man pryder sin trädgård« bl.a. med statuer, men vin og køkkenurter omtales også.

Mere populært anlagt og skrevet på svensk er Arvid Månssons urtebog fra 1628 »Een mykit nyttigt Örtta Book«, der var så populær, også i dårlig forstand, at Linné kaldte den sin ungdoms usle vejleder; men det har måske haft betydning for Linnés bedømmelse af Arvid Månsson at denne virkede som kvaksalver, vel til den lægeuddannede Linnés forargelse.

Bedre kendt og ofte regnet for Sveriges første havebog er Månssons »Een Nyy Trädgård's book« 1643. Begge Månssons bøger er altså kommet før Mollets højtansete værk.

Yderligere en vigtig indførelshistorisk kilde haves i Åke Claesson Rålamb: *Adelig öfnings trettonde och fiortonde tom* 1690; den dækker nemlig også væksthusplanter i Sverige.

Et meget betydeligt antal dyrkede og indførte planter, nemlig i Botanisk Have i Uppsala, omtales af Olof Rudbeck i et manuskript, se litteraturlisten under Swederus.

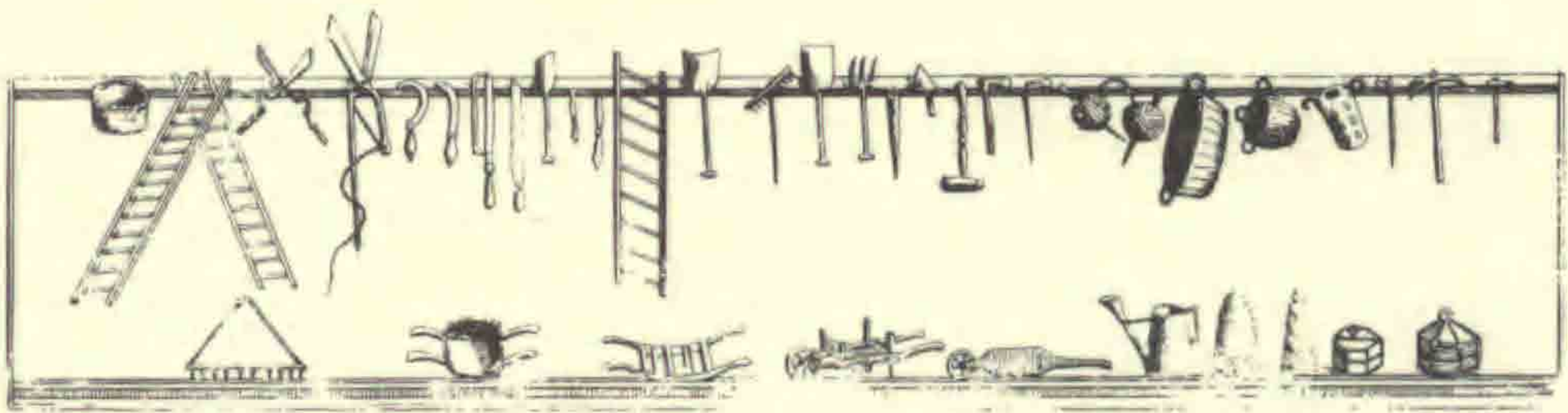
Mens det hidtil, ligesom for Danmarks vedkommende, har været meget småt med kendskab til sorter af de tre-fire gængse frugtarter, får vi lidt ind i 1700-tallet en righoldig fortegnelse i et smukt udstyret manuskript forfattet af gartneren på Hässelby, Frederik Ohm; det drejer sig om et betydeligt antal sorter af kirsebær (38), blommer (17), fersken (2), abrikoser (5), nødder (3), figen (2), pærer (80), æbler (45), vinranke (5), desuden 1 sort morbær.

1700-tallet blev også i anden retning af stor betydning for havebruget i Sverige, såvel som for det øvrige Norden; et utal af nye arter indførtes, og den franske havestil gik sin sejrsgang gennem Norden. Linnés forbindelser med udlandet satte spor. Særlig én bestemt havebog fik betydning,

også derved at den blev oversat til dansk, nemlig Peter Lundberg: *Then rätte svenska trädgårdspraxis*, 1754. I Sverige kom den i flere udgaver og det kongelige svenske videnskabsakademi omtaler den med følgende ord: »Boken innehåller den omständeligaste underrättelse i denna vetenskap, som hittills genom trycket på modersmålet utkommit, och at den derföre väl förtienar blifva almän«. Lundberg blev af samtiden både hædret (og hævet til skyerne) og kritiseret for at have plagieret udenlandske værker. Som kulturhistorisk kilde er den værdifuld.

To nye kulturer satte i Sverige i dette århundrede meget tydelige spor i litteraturen og i praksis, nemlig silkeavlen og med den dyrkningen af hvid morbær samt kartoffelavl. For den første avl og dyrkning uddeltes medaljer. Med kartoffelavl gik det dog trægt i lang tid; så gik det bedre med tobakken, og på herregårdene blev der overalt bygget orangerier og pomeranshuse.

Her savner man en kort redegørelse for den engelske havestilarts indførelse i Sverige.

Figur i Peter Lundblad, *Den svenska trädgårdspraxis*.

Det tredie af afhandlingens afsnit redegør for hvordan det avancerede havebrug fra at være et herregårdsanliggende går over til at blive en mere populær sag, dels gennem handlegartnerierne dels gennem den stærkt øgede interesse for havebrug, både i bybo- og landbokredse. Det sidste resulterede i Svenska Trädgårdsföreningen, stiftet i 1832, og i en havebrugsskole på Rosendal (1801-1911), det første bl.a. i Stockholms Gartnersällskap, stiftet i 1848. I kølvandet på disse virksomheder fulgte en lang række aktiviteter. Naturligvis kan afhandlingen kun overkomme omtale af en lille del af det der blev udrettet og sat i værk i gartner-, havebrugs- og tilgrænsende kredse. Ligeledes hvad angår foregangsmænd må vi nøjes med at få et ganske lille udvalg. Men alt ialt er det en klar, overskuelig og værdifuld gennemgang af gartneriets og havebrugets udvikling i Sverige, selvom vi ikke får noget at vide om den vekselvirkning der må have været i de nordiske lande indbyrdes, ikke mindst Sverige-Danmark-relationerne.

Johan Lange

LITTERATUR TIL I OG II

- Anjou, Sten, Ett medeltida trädgårdsbord på Glimmingehus. Sthlm 1927. Fornvännen 1927: 4, 234-241.
Anvisning till plantering af det hvita mulbärsträdet, med afseende på silkeodling i Sverige. Utg. av Sällskapet för inhemsk silkesodling. Sthlm 1858.
Arkif för landtmän och trädgårdsodlare, 1833-1834.
Bergmark, Mats, Lust och lidande. Sthlm 1966. 4:e utök. uppl.
Bolin, Henrik, Några drag ur trädgårdsodlingens historia under 15-, 16- og 1700-talen i Sverige. Trädgården 1917.
Brahe, Per d.ä., Oeconomia eller huusholdzbook för ungt adelsfolck. Wisingsborg 1677.
Forsstrand, Carl, Trädgårdar och trädgårdsmästare i 1700-talets Stockholm. Samfundet S:t Eriks årsbok 1927. Sthlm 1927.
Fries, Th. M., Trädgårdsskötsel i Sverige under 1700-talets förra hälft. Svenska trädgårdsföreningens tidskrift. Ny följd. 1899.
En gustaviansk samlare. Bilder i svensk historia och topografi ur Schering Rosenhanes bibliotek i Vitterhetsakademien. Riksantikvarieämbetets och statens historiska museums utställningar, 8. 1959.
Handledning för silkesodlare. Utg. av Sällskapet för inhemsk silkesodling. Sthlm 1854.
Hewe, Nils, Välsignade växter. Sthlm 1939.
Karling, Sten, Trädgårdskonstens historia i Sverige, Sthlm 1931.
Lind, Gustaf, Stockholmsträdgårdar under gångna tider. Sthlm 1941.
Lindroth, Sten, Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739-1818. 1-2. Sthlm 1967.
Linné, Carl von, Lapplandsresa år 1732.
Lundberg, Eleonore, Ört och krydda. Sthlm 1960.
Lundberg, Peter, Then rätta svenska trädgårdspraxis . . . Westerås 1754.
– Den svenska frö-samlaren . . . Sthlm 1775.
Mollet, André, Le jardin de plaisir. Sthlm 1651.
Månsson, Arwidh, En myckit nyttigt örtabook. Sthlm 1626.
– En nyy trädgårdsbook . . . 1642.
Rålamb, Åke, Adelig öfnings trettonde och fiortonde tom. Sthlm 1690.
Swederus, M. B., Botaniska trädgården i Uppsala. Akad. avh. Falun 1877.
– En trädgårdsbok för svenska adelsmän på 1600-talet. Svenska trädgårdsföreningens tidskrift. 1886.
Trolle-Bonde, Carl, Hesselby arkivalier . . . Lund 1894.

LITTERATUR TIL III

- Eneroth, Per Olof, Bihang till svensk Pomona. Pomologiska anteckningar . . . Sthlm 1880.
– Herrgårdar uti Södermanland . . . Sthlm 1869.
– Om Sveriges fruktträdsodling samt om allmänna fruktutställningar. Sthlm 1862.
– Trädgårdsbok för allmogen. Sthlm 1858.
Eriksson, Elof, Sveriges trädgårdssällskap förr och nu. Trädgården. 1906-1908.
Gréen, John, Spridda drag ur Stockholms Gartnersällskaps verksamhet. Sthlm 1949.
Hoffstein, G., Tomatesodling på stenkummel. Svenska trädgårdsföreningens tidskrift. 1886.
Juhlin Dannfelt, H., Kungl. Landtbruksakademien 1813-1912 samt Svenska Landthushållningen under nittonde århundradet. Stockholm 1913.
Kungl. Landtbruksakad. handl. och tidskr. 1889, 1927.
Landtbruks-tidning. 1814:7.
Lind, Gustaf, Trädgårdsskötselns utveckling under de senaste 30 åren. Anförande vid Kungl. Landtbruksakad. Handlingar och tidskrift 1920. S. 41-53.
Lindgren, E., Pihl, A. & Löwegren, G., Handbok i svensk trädgårdsskötsel. 1-2. Sthlm 1877-1900.
Müller, Daniel, Trädgårdsskötsel. 3:e uppl. Sthlm 1888.
Pihl, Axel, Berättelse öfver Svenska Trädgårdsföreningens verksamhet öfver åren 1832-1911. Sthlm 1912.
– Om uppvärmning af växthus medels varmt vatten. Sthlm 1884.
Svenska Trädgårds-Föreningen. Berättelse. Jemte dess stadgar . . . Sthlm 1832.
Wedén, W. Stipendiaten W. Wedéns månadsrapporter 1893-96 till Stockholms Gartnersällskap.
Wennström, Johan Peter, Handbok i blomsterkulturen för fruntimmer. Sthlm 1831.

EKSKURSIONER I 1984

Store Bededagsaften, torsdag den 17. maj havde godt 40 af foreningens medlemmer fundet til *Roskilde*, hvor afdelingsbibliotekar *Lotte Fang* førte os gennem byens grønne områder m.v.

Først gik turen gennem den gamle allé på Gråbrødre Kirkegård, hvor den store rågekoloni bød velkommen med hæse skrig.

Den stemningsfyldte kirkegård er nu under afvikling som begravelsesplads og retablering som offentlig park.

Videre gik det gennem 'det gamle' Roskilde, Klosterhaven og Sct. Maria Hospitals have og forbi flere af de stærkt vandførende kilder som byen er kendt for og af hvilke Maglekilde er den vandrigeste.

Kildevandet, som før i tiden udgjorde byens vandforsyning, bliver nu ført ud i Roskilde Fjord. Dette har medvirket til at dennes forurening og tilgroning nu er mindre end den var for nogle år siden.

Nu om dage får byen sin vandforsyning fra Hornsherred.

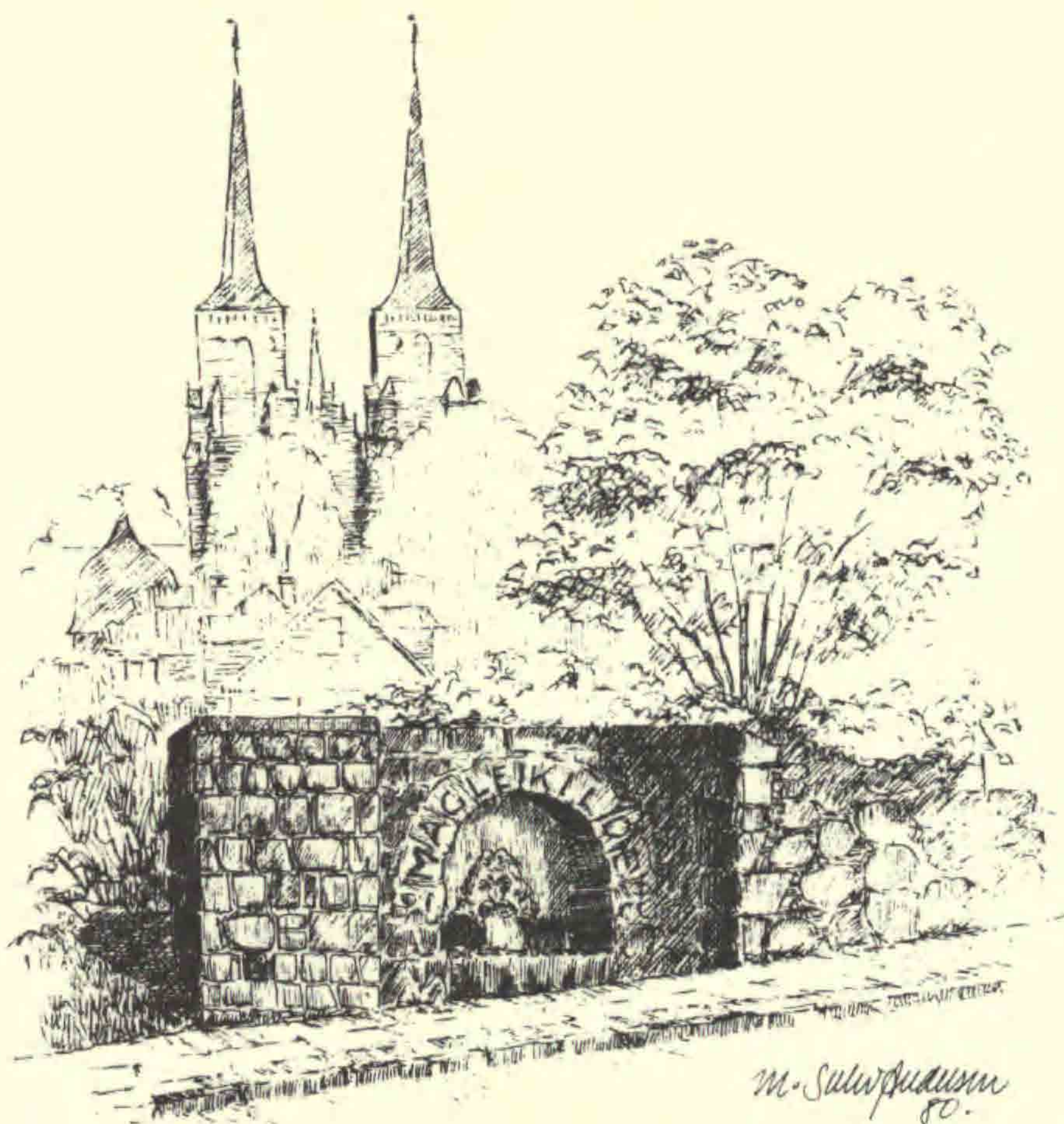
Ved Domkirken, som ligger på byens højeste punkt (33 m o.h.) hvor det altid blæser, beså man arbejdet med den nye kongelige begravelsesplads som skal være uden for selve kirken. Turen afsluttedes i *Gerda Mayntzhusens* hyggelige hjem hvor et rigtigt storebededagsaften-traktement med te og varme hveder ventede.

Først var der dog lejlighed til en rundtur i den lille, men særprægede have, om hvilken *Gerda Mayntzhusen* selv fortæller:

Haven er anlagt i 1937 på en nordvendt skråning, arealet er på 820 m² incl. 30 meter indkørsel og beboelse. Jeg overtog den i 1953. Beplantningen var da diverse frugtbuske, 1 Grev Moltke, 1 James Grieve, 1 lærk og et par *Chamaecyparis*, hvilket ikke var tilfredsstillende for en plantelysten sjæl.

Anlægget var terrasseret i 3 afdelinger, så der var muligheder for plantevariationer. Det var der brug for til konsulentens erfaringer og demonstrationer i praksis.

Der er ikke plantet efter ordinære systemer med særlige rabatter med roser, stauder o.s.v. Men plantematerialet er anvendt efter dettes krav til lys, jordbund og fugtighed, idet der er lagt særlig vægt på at finde skygetålende planter.

Arealet har 7 naboer, hvorfor hegnsmaterialet har været overvejende liguster. Men hvor det har kunnet lade sig gøre, er denne erstattet med alm. bøg, *Fagus sylvatica*, der i løbet af 3 år nåede de 180 cm. I indkørslen er plantet storbladet buxbom *Buxus macrophylla*, som holdes 2 m høje og kan nøjes med én årlig klipning.

Træerne er dels stedsegrønne dels løvtræer, der efterhånden stammes op. *Metasequoia*, Lærk, *Cedrus atlantica glauca*, *Nothofagus antarctica* (sydbøg), *Taxus baccata* m.fl.

Prunus laurocerasus 'Otto Luyken' o.a. samt *Ilex* er velegnede til de skyggefulde steder, *Juniperus* i forskellige former er dekorative om vinteren.

Frugtbærende buske som *Cotoneaster dielsianus* og *C. salicifolius* er fuglenes livretter ligesom *Malus sargentii* og *M. purpurea* 'Eleyi'.

Magnolia stellata er min bedste forårsbebuder med hundredvis af snehvide blomster.

Naturligvis er bundplanten *Asarum europæum* godt repræsenteret og findes overalt i haven, mere eller mindre ønsket.

Primula i arterne *japonica*, *bulleyana* og *beesiana* er en fornøjelse at arbejde med. Ligeså *Astilbe*.

Eventuelle ledige pladser i sommertiden bliver fyldt op med højstammede *Fuchsia magellanica* hybrider, *Pelargonium* og *Lantana*.

Staudeudvalget er meget begrænset: *Cimicifuga*, *Rheum palmatum*, *Rodgersia* m. fl.

Pladsmangel er der jo altid for den plantelystne, men *Clematis* ved de opstammede træer er nemmere at have med at gøre end meldugsbefængte klatreroser, de giver skuffelser.

Græsplænen er i ministørrelse og er anlagt som færdselsårer, så man kan med nogenlunde god samvittighed tage på sommerferie i 14 dage! Hvilket man nødtigt gør, slutter Gerda Mayntzhusen.

Hans Mathiesen

Tirsdag den 11. september blev der igen holdt aften-ekskursion, denne gang til *Aldershvile-parken* lige syd for Bagsværd Sø. Stadsgartner Åge Nicolaisen indledte turen med at fortælle om det i 1909 nedbrændte fornemme landsted og især om to af dets ejere: Det blev opført af dronning Juliane Maries kabinetssekretær *Theodor Holm*, der senere blev geheimeråd og fik indflydelse på mange bestemmelser (bl.a. Botanisk Haves placering ved Charlottenborg på Kongens Nytorv i 1778) og institutioner, bl.a. Den kgl. Porcelænsfabrik. Efter adlingen i 1781, som gav ham ret til at kalde sig *Theodor Holmskiold*, opførte han med en franskmand som arkitekt et landsted, det senere *Aldershvile*. *Theodor Holm* var i sine unge og yngre dage botaniker, nærmere bestemt mykolog og udgav bl.a. et meget smukt og pragtfuldt billedværk om nogle få udvalgte svampe.

Den sidste ejer af landstedet *Aldershvile* blev en noget vidtløftig dame der var gift en række gange og hed bl.a. fru A. Ewans, men oftest på egnen kaldtes *Grevinden af Bagsværd*. Efter branden fik ruinen lov at ligge, i perioder til alvorlig fare for legende børn, men senere blev den stabiliseret så meget at man nu uden fare kan færdes inde mellem murene.

Parken er i vort århundredes anden fjerdedel omlagt efter forslag af havearkitekt, senere professor *Georg Georgsen*. Yderligere er der anlagt en georgine-have, *Dahlia-Haven* er dens officielle navn, og et lille sortiment af sjældne, ret nyindførte træer og buske findes i tilknytning til denne moderne have.

Parken ligger meget smukt ned mod *Bagsværd Sø* med store lyse græsplæner, ege, bøge, linde, ahorn m.fl. almindelige planter står som smukke solitærtræer og i grupper, til dels også i skovlignende partier. En kanal med to markante, opadbuede, gamle broer præger især den landskabelige park.

Inde i de skovagtige dele finder man flere (smallere) kanaler; en kondisti med diverse forhindringer, bl.a. i form af tovbroer, er anlagt. Og så finder man foruden roklubbens bygninger de to restauranter Slotspavillonen og Regattapavillonen, alle ud mod søen.

Imellem træerne og søbredden fandt vi en lille række forvildede haveplanter, som fx kæmpeturt (*Mulgedium macrophyllum*), indført sidst i 1800-tallet, høstasters (*Aster novæ-angliæ*), der optræder som haveplante i Danmark sidst i 1700-tallet, gyldenris (*Solidago canadensis*) fra ca. 1861 osv.

Ekskursionen sluttede med en kort hyggelig sammenkomst og en kop kaffe på Regatta-pavillonen.

Johan Lange

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE
Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab
14. årgang – 1984

Udgiver: Havebrugshistorisk Selskab
Rolighedsvej 23, 1958 København V.

Redaktør: Johan Lange

Ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, kassereren,
Thomas Ratjen, Rolighedsvej 26, 1958 københavn V.
giro 4169476

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. kr. 80,00 om året;
medlemmer kan erhverve tidligere meddelelser,
der hidtil er kommet med ét nummer årligt, til nedsat pris,
indtil videre 35,00 pr. stk.

INDHOLDSOVERSIGT

Aage Andersen: Københavns torvehandel gennem tiderne	7
Hans Mathiesen: Praktisk havebrugsundervisning ..	20
Asger Ørum-Larsen: G.N. Brandt	27
Asger Ørum-Larsen: Løvengen og den engelske landskabspark	47
Johan Lange: Sankt Lukas Stiftelsens have	49
Små meddelelser	55
Boganmeldelse	58
Ekskursionsberetninger	63